Munkiana

nr. 68 2020 23. årgang

www.munkiana.dk issn: 1397-7172

Kaj Munk Selskabet

Bestyrelse:
Formand:
Christian Grund, Hovhedevej 16a, Hovheden, 9530 Støvring
tlf. 23 11 81 62 mail: cgrund@hum.aau.dk

Næstformand og konstitueret kasserer:
Peter Øhrstrøm, Stokrosevej 5, 9380 Vestbjerg,
tlf. 98 29 70 61, E-mail: poe@hum.aau.dk

Ricardt Riis, Carit Etlars Vej 25, 8700 Horsens,
tlf. 75 62 54 28, E-mail: rriis@mail1.stofanet.dk

Jon Høgh, Tim Kirkevej 37, 6980 Tim,
tlf. 97 33 34 49 , E-mail: fam.hogh@post.tele.dk

Hjemmeside: www.munkiana.dk

Redaktion: Jon Høgh,
Redaktør for forskningsartikler i tidsskriftet: Mogens Pahuus.
Grafisk produktion: meller.dk
Cover: Suzanne Eide Knudsen.

Forsidebillede: Medaljon. Foto: Henny Nørgaard

Munkiana udgives i samarbejde med Kaj Munk Forskningscentret ved Aalborg Universitet, www.kajmunk.hum.aau.dk

Kommende Munkiana: Munkiana udkommer fast to gange årligt, forår og efterår. Deadline for indsendelse af artikler, man ønsker optaget i tidsskriftet, er 1. april og 1. oktober. Lejlighedsvis vil temanumre og særnumre supplere de to faste numre.

Artikler indsendes til redaktør **Jon Høgh: fam.hogh@post.tele.dk.**

Forskningsartikler i Munkiana

Artikler, der ønskes optaget som forskningsartikler, vil blive underkastet fagfællebedømmelse (peer review) efter den standard, som traditionelt gælder i det internationale forskningmiljø, således som det er beskrevet på Forskningsministeriets web-site. Artikler, der er optaget i Munkiana på denne måde, bliver specielt markeret som forskningsartikler.
Professor emeritus Mogens Pahuus, Aalborg Universitet, har redaktionsansvaret for forskningsartiklerne i Munikana – herunder for ledelsen af review-processen.

Indholdsfortegnelse

Jon Høgh:
Efterårsudgaven nr. 68 4

Søren Daugbjerg:
Johan Winkler – Kaj Munks nederlandske oversætter 6

Brian Young:
Hvordan Kaj Munk kom ind i mit liv 21

Carl P. Behrens:
Kaj Munks profetiske og prækognitive evner 25

Ricardt Riis:
To pietistiske brokker i Kaj Munks sind. Svar til Svend Aage Nielsen 27

Anmeldelse:
Knud Erik Andersen:
Jon Høgh: Mennesker og steder. Vestjysk digterrute. Kaj Munk 34

Jon Høgh:
På busrundtur med Kaj Munk Selskabet til vigtige Kaj Munk-destinationer 36

Forskningsartikler:
Mogens Pahuus:
Kaj Munks livsfilosofiske kristendomsforståelse 38

Ida Gammelmark Bøgh:
I kvindens vold. Madonnamotivet i Kaj Munks 'Kærlighed' 46

Søren Dosenrode:
Kaj Munk, Arne Sørensen og Dansk Samling 54

Munkiana
Efterårsudgaven, nr. 68

Af Jon Høgh

Dette efterårs udgave af Munkiana nr. 68 indeholder en række artikler, der tematisk spænder vidt.

Munkiana indledes således med Søren Daugbjergs artikel 'Johan Winkler – Kaj Munks nederlandske oversætter'.
Winkler har til nederlandsk oversat en snes af Kaj Munks værker. Desuden har han deltaget i radio- og tv-udesendelser, ved bogudgivelser og foredrag. Endvidere har han skrevet mange blad- og avisartikler om Munk.
For den Frisindede Protestantiske Radiofoni, VPRO, oversatte han 'En Idealist' og 'Han sidder ved Smeltediglen'. Daugbjerg lader os også vide, at professor, dr. Petronella Maria Boerden Hood i 1937 oversatte '10 Oxford Snapshots'.

Der har længe været nederlandsk glæde over og interesse for præsten og dramatikeren Kaj Munk.

Også amerikaneren Brian Young er oversætter af flere bøger både af og om Kaj Munk. Det gælder bl.a. Munks prædikener fra krigsårene med forord af Arense Lund og hans digte fra besættelsestiden med Mathilde Munks supplement til fodnoterne, mens Mogens Munk skrev forord til Brian Youngs oversættelse af Søren Daugbjergs store bog 'Kaj Munk og Tyskland.'
Young lærte det danske sprog, efter at han under et besøg i Danmark i 1965 traf en ung pige, Else Marie, som han giftede sig med. Efter at de havde boet i Danmark indtil 1982, flyttede de tilbage til hans hjemland og endte i byen Port Townsend. Det er her, at Brian Young har udført sit oversætterarbejde, der også omfatter oversættelser af nogle af Munks samtidige danske digtere.

Carl P. Behrens fremhæver i sin artikel 'Kaj Munks profetiske og prækognitive evner' bl.a. ungdomsdigtet 'Mester med den tunge Tornekrone' fra 1921, hvori han, tillige med det langt senere drama 'Niels Ebbesen' fra 1942 anfører, at martyriet altid har ligget allerøverst i hans følsomme sind.

Læsere af Munkiana vil vide, at forfatteren Ricardt Riis i nr. 66 under titlen 'Tør vi?' skrev en alternativ slutning til 'Ordet', hvor han udelader underet, dødeopvækkelsen. Artiklen fik forfatteren Svend Aage Nielsen til at reagere i nr. 67 med et kollegialt svar med titlen 'Fra 'Tør vi' til 'Bør vi lade være?'
I denne afsluttende artikel om emnet svarer Ricardt Riis i artiklen' To pietistiske brokker i Kaj Munks sind. Svar til Svend Aage Nielsen'.

I 'Kaj Munks livsfilosofiske kristendomsforståelse' beskriver professor Mogens Pahuus den unge Kaj Munks livsfilosofiske teologi ud fra hans tidligste prædikener, der var under indflydelse af Jakob Knudsen. Artiklen fremhæver også Munks tro på kærlighedens og troens kraft, der udgør hans overordnede livssyn.

Stud.theol. Ida Gammelmark Bøgh har skrevet en meget dygtigt udformet forskningsartikel, 'I kvindens vold' med undertitlen 'Madonna-motivet i Kaj Munks Kærlighed' fra 1926, hvor hun kredser om netop forholdet mellem sognets præst, Ejnar Kargo, og hans elskerinde, Ingeborg Thomsen.
Jeg kunne godt forestille mig og ønske, at vi i fremtiden kommer til at høre mere fra Ida Gammelmark Bøgh.

Fra professor Søren Dosenrodes hånd foreligger forskningsartiklen 'Kaj Munk, Arne Sørensen og Dansk Samling'.
Artiklen består af fire dele. En præsentation af Dansk Samlings udgangspunkt og udvikling frem til Munks død gives i første del; dernæst følger et afsnit om Munks politiske ståsted i 1930´erne og hans ændrede holdninger efter besættelsen. Ligeledes beskrives udviklingen i Munks og Sørensens forhold, og endelig afsluttes artiklen med en sammenfatning.

Kontingent! Kontingent! Kontingent!

Årskontingentet 2021 for medlemskab af Kaj Munk Selskabet er 200 kr. (incl. abonnement på Munkiana). Biblioteker og organisationer kan tegne abonnement på Munkiana for 200 kr.

Indbetaling kan ske:
* via netbank til Lån & Spar Bank reg. nr. 0400, konto nr. 4011 7927 88.
* fra udlandet til Lån & Spar Bank via IBAN-nr.: DK04 0400 4011 7927 88
(BIC-kode: LOSADKKK).

Husk at skrive navn og adresse i meddelelse til modtager.
Kontingentet forfalder til betaling senest d. 13. januar, Kaj Munks fødselsdag.

Adresseændringer, oprettelse af medlemskab og udmelding af Kaj Munk Selskabet, bestilling af ekstranumre af Munkiana (fra og med nr. 37), mindste køb 3 stk. à 25 kr., sker ved henvendelse til Jon Høgh.

Hvis du ikke allerede er medlem af Kaj Munk Selskabet, er du velkommen til at blive det!

Kaj Munk Selskabet har CVR-nr. 30862392 og P-nr. 1013643241.

Ungdomsmedlemskab:
For 30 kr. pr. år kan unge være medlemmer af Kaj Munk Selskabet og kan få Munkiana i digital form. Ungdomsmedlemmerne har stemmeret fra det fyldte 18 år.

Johan Winkler – Kaj Munks nederlandske oversætter

Af Søren Daugbjerg

Under arbejdet med artiklen om Paul Gerhard Schoenborns tyske oversættelser[1] slog det mig, hvor upåagtede han og andre af Kaj Munks oversættere er i Danmark. Det gælder vist i øvrigt for mange oversættere.
Det er meget få steder, man finder omtale af disse for udbredelsen af dansk litteratur og dramatik særdeles vigtige personer. Derfor denne artikel.
En anden vigtig grund til at skrive om Kaj Munk og Nederland er, at pastor emeritus Paul Gerhard Schoenborn, Wuppertal, gennem mange år har sendt mig nederlandske bøger, artikler og oplysninger om emnet og tilskyndet mig til at skrive om Kaj Munk og Johan Winkler.

Kaj Munk og Nederland i trediverne
Af hensyn til kronologien skal her omtales enkelte nederlandske avisartikler og en oversættelse fra trediverne, før Johan Winkler kommer ind i beretningen.

Der findes mange artikler om Kaj Munk og hans dramatik fra årene før Anden Verdenskrig. En af de første havde overskriften: "Hamlet gemoderniseerd" (Hamlet moderniseret), en artikel i Algemeen Handelsblad den 24. august 1934 med omtale af Kaj Munks omskrivning af skuespillet *Hamlet*. Der skrives om, at Betty Nansen Teatret senere vil sætte stykket op med Henrik Bentzon (1895-1971) i hovedrollen. Der står intet om stykkets politiske tendenser. Kritikeren Svend Erichsen anmeldte stykket under titlen: "Munks Nazi-Hamlet".[2] Stykket havde dansk premiere den 8. marts 1935.

Derefter følger en stribe af artikler om Kaj Munks stykker opført i Danmark, Sverige og Norge anført her kun med titel og år:

Senaftens udenfor Det kongelige Teater 1934, *Det gyldne Smil* 1935, *Kærlighed* 1935, *Sejren* 1935, *En Idealist* 1938, *Diktatorinden* 1938 og *Han sidder ved Smeltediglen* 1938.

"Deens toneelspel verboden – Het had een anti-fascistische strekking ("Dansk skuespil forbudt – Det har en anti-fascistisk tendens"). Under denne titel på forsiden af avisen Het Volksdagblad stod der den 29. november 1938, at borgmesteren i Amsterdam efter at have læst en engelsk oversættelse af Kaj Munks skuespil *Han sidder ved Smeltediglen* forbød opførelse af stykket.

I avisen "Het Vaderland" blev samme forbud omtalt den 30. november 1938. Borgmesteren i Amsterdam, Willem de Vlugt (1872-1945), havde fået en forespørgsel fra to teaterdirektører angående opførelse af *Han sidder ved Smeltediglen*, men efter at have læst den ovennævnte engelske tekst ønskede han ikke, at det blev opført.
Om det var i Amsterdam eller i hele landet, ved jeg ikke, men han har sikkert truffet sin beslutning for ikke at skade forholdet til Tyskland. De to teaterselskaber, Saalborn-Parser og Louis de Vries[3], havde haft forbindelser til Danmark, men rettede sig efter borgmesteren. For jøden Louis de Vries har det nok været vigtigt at kunne spille et stykke om jødeforfølgelserne i Tyskland.

Kort tid efter borgmesterens forbud mod opførelsen af *Han sidder ved Smeltediglen* var der en trespaltet artikel i avisen De Maasbode med titlen: "Van een verboden Stuk"(Fra et forbudt stykke).
Trods borgmesterens forbud gennemgår journalisten (avisens korrespondent i Skandinavien) med stor grundighed handlingen i *Han sidder ved Smeltediglen* og skrev til afslutning: "Stykket rejser mange spørgsmål. Er stykket ikke egnet til opførelse, så må man vel vide, hvad det indeholder. Det er et stykke fra vores tid... et historisk kulturdokument."

Den 22. januar 1939 kunne man i Algemeen Handelsblad læse om den danske justitsministers forbud mod opførelsen af *Han sidder ved Smeltediglen* i Sønderborg/Sønderjylland.[4]
Artiklen indeholdt en god forklaring om de dansk-tyske forhold i Sønderjylland.
Hvad angår Kaj Munk, var man i Nederland også dengang velunderrettet. Nederlandske avislæsere har tidligt haft muligheder for at læse om Kaj Munk.

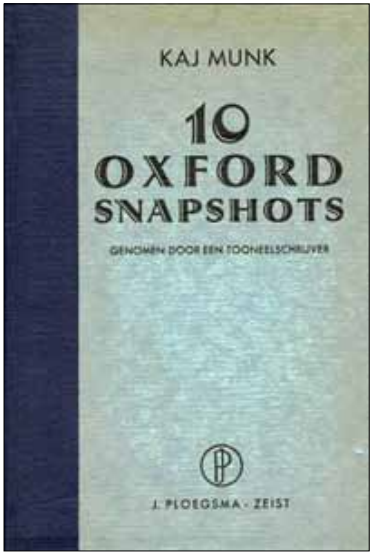

10 Oxford Snapshots Genomen door een Tooneelschriver (*10 Oxford Snapshots* – klippet af en Dramatiker, udgivet i Danmark 1936) blev allerede i 1937 oversat til nederlandsk af professor dr. Petronella Maria Boer-den Hoed.[5]

I Algemeen Handelsblad 3. december 1938, i artiklen "Kaj Munk, de Merkwaardige" (Kaj Munk, den mærkværdige) skriver de, at den danske prædikant og dramatiker var tilhænger af Oxford bevægelsen. Det tror jeg ikke er rigtigt. I flere af de 10 Oxford Snapshots er der en vis afstandstagen til bevægelsen.

Forlag: J. Ploegsma, Zeist 1937. 85 sider.

Johan Winkler.
Journalist, oversætter og forfatter.

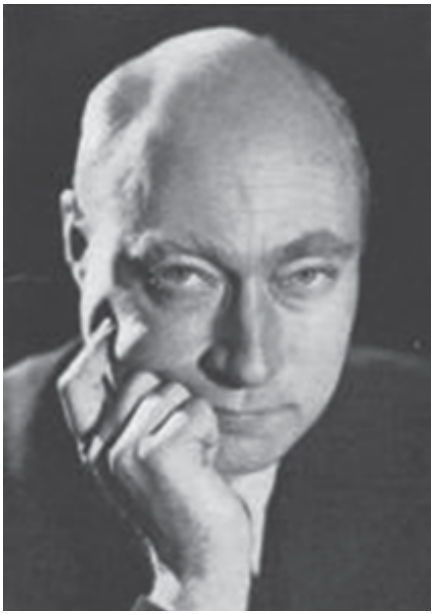

Johan Winkler
Foto Biografisch Woordenboek Nederland.

Johan Winkler blev født i 1898 i Haarlem. Winkler var altså jævnaldrende med Kaj Munk. Han voksede op i et reformert hjem, og den kristne tro og den kristne indstilling til samfundsspørgsmål prægede ham gennem livet.
Han studerede teologi i Leiden og Amsterdam, men fuldførte ikke sine studier.

Journalisten Evert Werkman har skrevet følgende til Winklers 80-års fødselsdag om dennes første journalistiske arbejde:

"November 1918. Den tyske front bryder sammen, i Berlin udråbes republikken, kejseren flygter til Nederland. I Haarlem køber en teologisk student en billet til Maastricht, rejser derfra videre til Vaals, går over grænsen til Belgien og når til Luik (Liége), hvor han taler med revolutionære tyske soldater. Hjemme igen nedskriver han sine oplevelser. Få dage efter står den første reportage fra journalisten Johan Winkler i Haarlems Dagblad"[6].

Påvirket af de politiske forhold i Europa med revolutioner og oprør efter Første Verdenskrig meldte han sig i 1919 ind i det socialdemokratiske arbejderparti SDAP [7].

Et år efter blev han privatsekretær for Pieter Jelles Troelstra[8], hvor han arbejdede i 2 år. Winkler beskriver Troelstra som sin anden far.

Sideløbende med sit arbejde studerede han videre, blandt andet litteratur og tysk. I 1924 blev Winkler cand.mag. i tysk litteratur. I 1923 var han blevet ansat ved den socialdemokratiske avis Het Volk (Folket) som korrekturlæser og korrespondent. Hermed begyndte hans lange journalistiske karriere.

Gennem 30'erne og 40'erne var han ansat som chefredaktør og leder ved flere forskellige aviser.

Da Tyskland i 1940 besatte Nederland, var Winkler redaktionschef ved avisen Het Volk[9]. I august 1940 overtog den tyske besættelsesmagt kontrollen over avisen. Alle jødiske medarbejdere blev afskediget. Derefter sagde Winkler sin stilling op og var med til at starte et nyt udgiverfirma: "Amsterdamsche Boek-en Courantmaatschappij" (Amsterdams Bog- og Avisselskab). Dette selskab ansatte dem, jøderne, som lige havde mistet deres arbejde. Da det nye selskab i 1943 kom i tyskernes søgelys, gik Winkler og hans hustru under jorden indtil befrielsen. "Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij" fortsatte efter Anden Verdenskrig og udgav i 1948 Johan Winklers bog om sin tidligere chef Pieter Jelles Troelstra: "*Profeet van een nieuwe tijd*" (Profet i en ny tid).

Efter krigen arbejdede Winkler ved Algemeen Handelsblad, men flyttede i 1946 til Het Parool, et illegalt blad under den tyske besættelse, som fortsatte efter krigen og blev en meget stor avis.
Fra 1962 og til sin pension i 1965 var han chefredaktør på avisen Deventer Dagblad.

Oplysninger om Winklers tilgang til det danske sprog har jeg kun fundet et enkelt sted, hvor der står: "... han havde i krigsårene lært dansk"[10]. Da det er skrevet i 1965, går jeg ud fra, at det var under Anden Verdenskrig, han beskæftigede sig med det danske.

I et brev til Arne Munk 18. januar 1962, skrev Winkler sidst i brevet: "Jeg er nu chefredaktør ved den store Provinsavis "Deventer Dagblad" – vi bor udenfor

byen i en smuk landvilla med 12 ha skov og eng og masser af ro...".[11]

Winkler besøgte Lise Munk flere gange i villaen i Hellerup og, så vidt jeg kan se, også i Vedersø Præstegård.
Om et besøg hos Lise Munk i Hellerup i 1950 skrev Winkler artiklen: " Bij Lise Munk aan de Lundely" (Hos Lise Munk i Lundely)[12], hvor han skriver om Lise Munks og børnenes liv efter Kaj Munks død.

Udover Kaj Munk oversatte Winkler blandt andre også Villy Brandt, Rainer Maria Rilke og Stefan Zweig.

Johan Winkler gik på pension i 1965. Udmærkelser havde han fået flere af blandt andre den danske orden "Ridder af Dannebrogordenen" formodentlig på grund af sit oversætterarbejde.

Det var en meget stor indsats, Johan Winkler gjorde for udbredelsen af kendskabet til digteren Kaj Munk i Nederland: oversættelser, radio og fjernsynsudsendelser, læsninger ved bogudgivelser, foredrag, ofte med lysbilleder samt mange blad- og avisartikler.

Johan Winkler døde i Holten i region Salland i september 1986.

De i det følgende omtalte bøger er alle oversat af Johan Winkler. De afbildede bøger er fra Hanne Munks, Paul Gerhard Schoenborns og min egen samling.

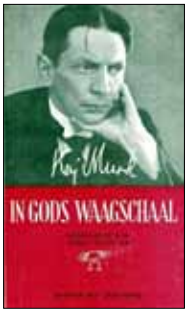

In Gods Waagschaal
I Guds Vægtskål 1947 var Johan Winklers første oversættelse af Kaj Munk-tekster.
Indholdet består af prædikener fra *Ved Babylons Floder*[13] og *Med Ordets Sværd* [14].

Titlen, *I Guds Vægtskål* er en omskrivning af den danske titel til prædikensamlingen *I Guds Bismer* fra 1946, men prædikenerne fra *I Guds Bismer* optager Winkler først i en senere udgave.

På siderne 5-18 har Winkler skrevet en indledning om Kaj Munks livsforløb, som han kalder: "Hans død, hans liv, hans værk". Bogen er tilegnet Lise Munk.

Der var god omtale af bogen i flere aviser også i det katolske dagblad De Tijd.
Første oplag kom i 1947, derefter i 5 eller 6 oplag, det sidste omkring 1964. I alt trykt i 24.000 eksemplarer.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag [15].
324 sider.

Het voorjaar komt...
Herinneringen.
Oversættelsen af *Foraaret saa sagte kommer*[16] blev i 1948 udgivet af Arbeiderspers (Arbejder Pressen), en socialistisk avis og forlagsvirksomhed i Amsterdam.

Avisen Het Parool anmeldte bogen den 10. juli 1948 under titlen: Tederheid en kracht (Ømhed og kraft). Tederheid kan muligvis også oversættes til kærlighed.

Teksten i anmeldelsen er bygget op omkring ordet tederheid. Anmelderen beskriver bogens tekst som mild, varm og dog kraftfuld.
Forlag: Arbeiderpers, 1948, 347 sider.

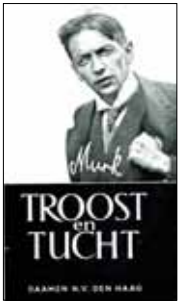

Troost en Tucht
Eerste en laatste preken *Trøst og Tugt*. Første og sidste prædiken fra 1948 var også en prædikensamling.
Efter en indledning på 9 sider har Winkler som den første oversættelse den meget danske og interessante historie/prædiken om "Kirken i Vedersø"[17] fra 1926, hvor Vedersø Kirke taler med Missionshuset og Forsamlingshuset med flere, og derefter nogle prædikener fra mindeudgaven.

Indholdet fra det lille hæfte *3 Prædikener*, "Anden Søndag i Advent 1943" og "Nytaarsdag 1944" fra *I Guds Bismer* er ligeledes medtaget. Hos Winkler er oversættelsen i fremragende hænder, skrev anmelderen i Nieuwsblad van het Noorden.

Bogen var i 1951 udkommet i 2. oplag og trykt i 9.500 eksemplarer.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag.
216 sider.

Actuele Eeuwigheid
(*Aktuel Evighed*)
Bogens titel: *Actuele Eeuwigheid* har Winkler hentet fra Munks berømte prædiken i Frue Kirke i København den 5. december 1943, hvor han om kirkens ret til kritik og oprør siger: "Gud naade os, om vi ikke forstaar, at just det er Kirken til:

i hvert givet Øjeblik at aktualisere Evigheden".[18]
Winkler har her samlet mange avisartikler, taler og andet. Munks erotiske novelle *Dette Dødsens Legeme*[19] fra 1938 er også med.

Titelbladet er smukt sat op med titel og forlagsmonogram trykt i blåt.

Første oplag af bogen kom i 1949 i 4.000 eksemplarer. Den kom i tre oplag, hvoraf de sidste var illustrerede.
I 1951 var bogen udkommet i 2. oplag og trykt i 9.500 eksemplarer.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1949.
310 sider.

Kaj Munk – Dominee/Dichter/Martelaar
Kaj Munk – Præst / Digter/Martyr.
Winklers smukke illustrerede bog om Kaj Munk, udkom i 1950. Til bogen havde Winkler fået lov at udvælge, hvad han ville bruge, i Lise Munks samling af Munk-billeder. Det blev til 145 billeder fra Munks liv.

En fin bog trykt på glittet papir, som fremhæver de store og tydelige fotografier.
Niels Nøjgaard[20], Munks ven og biograf, har skrevet bogens indledning og billedteksterne.
Nederlændernes sans for typografi og smukke bøger gør sig også gældende for

den her omtalte bog: en fornem indbinding i bordeauxfarvet lærred med guldtryk. På omslaget er det kendte billede af Munks besøg hos gamle Mette.

Anmeldelserne var gode: "...Johan Winkler har skrevet en fortræffelig bog om den danske prædikant Kaj Munk, hvis navn efter befrielsen er blevet kendt uden for den danske grænse... billeder og tekst tilsammen gør bogen til en værdifuld besiddelse" stod der i Het Vrije Volk den 13. januar 1951 (Munks fødselsdag).

Illustrationerne er nummereret, men bogen har ingen sidetal.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1950. 167 sider.

Verhalen van Jezus har en af bogens illustrationer på forsiden

Verhalen van Jezus
Aan de kinderen verder verteld door Kaj Munk (*Jesus´ Historier genfortalt for de smaa)*. Winklers oversættelse udkom i 1950 med de originale illustrationer af Herluf Jensenius.[21]

En anmelder skrev i Arnhemsche Courant den 29. september 1950: "De i moderne form lavede tegninger fremhæver teksten ved deres friske udtryk ... men en af tegningerne (side 35) kunne vi godt undvære."
Det var tegningen af Abraham med Lazarus på skødet. Anmeldelsen slutter dog venligt: "En af de meget få anvendelige bøger med bibelhistorier for børn."

Udkom i 2 oplag.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1950.
86 sider.

En juleglad forside. Elegant og farverig.

Zalig Kerstfeest.
Een boodschap en een verhaal van Kaj Munk
Glædelig jul. Et budskab og en fortælling af Kaj Munk er et udsædvanligt hæfte med tilhørende kuvert. Begge dele fremstillet af cremefarvet imiteret bøttepapir, tekst og tegninger trykt med sort og grønt.

Hæftet indeholder: *Glædelig Jul* fra 1939[22] og *Juleaften hos gamle Maren*[23].
På sidste side er på nederlandsk trykt: "Glædelig jul og et lykkeligt nytår ønsker", og derunder er der plads til en underskrift eller en længere hilsen. Hæftet kunne dermed blive en julegave. Den medfølgende kuvert har påtrykt en mindre udgave af forsidetypografien.
Hæftet er illustreret af Jan van Heel og omslaget er udført af Henk Krijger.
Trykt af F. Tamminga.

Nieuwsblad van het Noorden skrev 30. november 1950: "D. A. Daamen's Uitg. Mij. N.V. [24] udgiver hvert år et Julebrev med en kort tekst og en konvolut ... denne gang et budskab fra Kaj Munk og en fortælling ... en smagfuld julegave."

Den gamle kolonimagt Nederland var på det tidspunkt i færd med at afvikle kolonierne, men havde stadig militær flere steder i verden.
Avisen Asser Courant skrev den 27. oktober 1950: "... til de cirka 9000 militære i Indonesien bliver der pakket julepakker... pakkerne indeholder blandt andet rugbrød og ost, tobak, slik og toiletartikler. Solda-

terne i Indonesien får derudover bogen *"Zalig Kerstfeest"* af Kaj Munk."
Interessant, at 9000 nederlandske soldater i 1950 har modtaget en Kaj Munk-bog i julegave.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1950.
23 sider.

Van feest tot feest
(Fra fest til fest)

En samling af prædikener og artikler. Der findes ikke en dansk Munk-bog med samme titel.
Fra fest til fest, indeholder prædikener om de kirkelige fester gennem året.
Et billede af Ryde Kirke[25] pryder bogens omslag.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1951.
191 sider.

Et meget moderne omslag

Het Woord (*Ordet*) udkom i marts 1951 med en indledning af Johan Winkler. Stykket blev meget læst og omtalt. På det tidspunkt havde mange set den svenske filmatisering af *Ordet*[26], som siden 1948 var blevet vist i Nederland. Winklers oversættelse er illustreret med 8 billeder fra den svenske film.

Anmelderen i Het Vaderland skrev, at de, der havde set den svenske film, alligevel skulle købe og læse den bevægende historie og senere læse den igen.

I 1951 var bogen i 2. oplag trykt i 4.500 eksemplarer.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1951.
91 sider.

Het Woord blev opført af Nederlands Volkstoneel 1951-52. Teatret spillede i Amsterdam, men rejste også på turne til andre teatre i Nederland.
Premieren var den 27. december 1951 for en fuld teatersal i teatret Kloveniersburgwal i Amsterdam.
I en lang kritik i De Volkskrant stod der blandt andet, at skuespilleren Jack Dixon, som spillede den syge Johannes, spillede bedre som den syge end som den raske Johannes ved opvækkelsen i sidste akt.
Avisen De Tijd skrev at: "... Dixon gjorde Johannes til en smuk og betagende figur."
Gennemgående var kritikken venlig.

Jack Dixon bliver omtalt senere i denne artikel.

Lise Munk så *Het Woord*
En speciel forestilling blev givet på slottet Het Loo i Apeldoorn, som havde en teatersal, hvor der blev spillet teater med offentlig adgang. Staten ejede slottet, og dronningen benyttede det af og til. Stykket blev spillet til fordel for en fond for ældre sygeplejersker. Før tæppet gik, fortalte Johan Winkler om stykket og om Kaj Munk.
Dronning Juliana overværede forestillingen sammen med de specielt inviterede: dronningens kommisær i Gelderland, C.G.C. Quarles van Ufford, Apeldoorns borgmester A.L. des Tombe og

Lise Munk. Efterfølgende blev regissøren og skuespillerne præsenteret for dronningen. Mon Lise Munk har været med der? Jeg tror det. Stykket blev en kæmpesucces og blev opført 160 gange.

Het Woord blev spillet af mange teaterselskaber og amatører i Nederland.

Senere i halvtredserne blev Carl Th. Dreyers filmatisering af *Ordet* vist mange steder og fik stor opmærksomhed i Nederland.

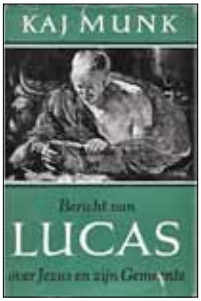

Bericht van Lucas over Jezus en zijn Gemeente (*Beretning af Lukas. Om Jesus og hans menighed*)
I 1944 udgav Westermanns Forlag *Det Nye Testamente. Gengivet af danske digtere*. En stor og smuk bog på 594 sider. Gengivelsen på moderne dansk af *Lukas Evangeliet og Apostlenes Gerninger* var overladt til Kaj Munk. *Apostlenes Gerninger* blev udgivet som selvstændig bog[27].

Winklers oversættelse indeholder både Lukas Evangeliet og Apostlenes Gerninger med illustrationer af Stefan Viggo Pedersen samt Winklers indledning.

Anmeldelsen i Nieuwsblad van het Noorden den 13. juni 1952 var ikke god. Den roser Winklers indledning, men kalder derefter Kaj Munks tekst "... enfoldig, til tider ganske barnlig". Om illustrationerne "...dem anser vi som horrible uden undtagelse".
Kort tid efter, den 2. august 1952, skrev Het Vaderland, at det var godt at disse tekster blev gengivet i den nye tids sprog. Om tegningerne stod der, at de i almindelighed var ganske gode.

Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1952.
165 sider.

De heren rechters *(De Herrer Dommere)*
Kaj Munks enakter om Langfredag i Jerusalem, og om Kajfas, Annas og dennes datter Ester, gift med Kajfas blev vist som fjernsynsfilm den 27. marts 1953 på senderen Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging.
Næste dag blev udsendelsen pænt omtalt i Algemeen Handelsblad.
Skuespillet blev opført adskillige steder i Nederland.

Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1953.
23 sider.

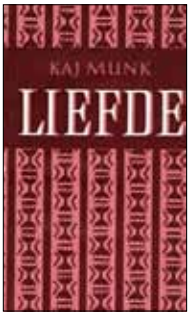

Liefde – Een spel in zes Bedrijven door Kaj Munk
Kærlighed - Et teaterstykke i seks akter af Kaj Munk.
Historien om pastor Kargo, som ikke selv var troende, men prøvede at være en god forkynder og samtidig var kæreste med sognerådsformandens kone, vakte som *Ordet* opsigt i Nederland og forårsagede mange diskussioner og artikler.

Specielt i religiøse kredse.
Bogen blev omtalt den 13. november 1953 i avisen Leeuwarder Courant: "Den danske prædikant og martyr Kaj Munk er jo ikke ukendt her i landet..." Om Munks behandling af personerne i stykket skrev anmelderen til sidst: "...den giver stykket en gribende menneskelighed; folk spørger ikke længere om dette er litteratur eller ej, de lader sig bære af dette varmblodede vidnesbyrd."
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1953.
101 sider.

Winklers oversættelse af *Kærlighed* er blevet opført mange steder i Nederland.
En speciel indstudering af stykket havde premiere den 14. juni 1958 i Beetsterzwaag (Frisland) af amatører. Normalt blev der på scenen talt frisisk, men aviserne fortalte, at der til denne opførelse blev talt nederlandsk, så ikke-frisere også kunne forstå replikkerne. Så har det heller ikke været nødvendigt at oversætte Johan Winklers tekst. Der blev spillet på en friluftsscene. På premieredagen var det et herligt sommervejr, og der var 1000 tilskuere. Stykket blev opført fem gange.

I efteråret 1958 blev *Liefde* spillet af studenter i Utrecht, hvor Jack Dixon var regissør. Algemeen Handelsblad kaldte det en meget acceptabel forestilling og sluttede: "Jack Dixons regie overskred ikke de eksisterende muligheder, men gav en jævn balance og et korrekt doceret tempo. At Johan Winklers nederlandske oversættelse lød fremragende, siger næsten sig selv."

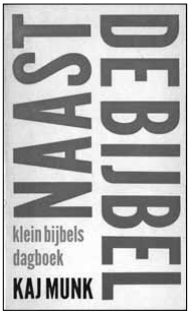

Naast de Bijbel – klein bijbels dagboek *Ved siden af biblen* – lille bibelsk dagbog.

Bogen består af 365 mindre prædikenuddrag, et til hver dag. Algemeen Dagblad roser Winkler og skrev, at han havde været heldig med de udvalgte tekster.

Da bogen var udsolgt, kom 2. oplag i 1963.
Forlag: Daamen N.V. Den Haag 1954.
381 sider.

Het woord bij de daad. Kaj Munk
(Titlen er ikke oversat)
Een keuze uit zijn werk bijeengebracht en ingeleid door Johan Winkler.
Hoogtepunten van een oeuvre bij hoogtepunten van een leven.

Kaj Munk – Et udvalg fra hans værker samlet og introduceret af Johan Winkler. Højdepunkter i et værk og højdepunkter i et liv.

Denne prædikensamling blev omtalt i Leeuwarder Courant: "... denne bog fortjener at blive læst af tusinder, den giver meget mere, end man kunne forvente."

Forlag: Bert Bakker / Daamen NV Den Haag 1956. 222 s.

Leve het leven.
Preken en toespraken van de Deense dominee-dichter-verzetman-martelaar Kaj Munk.
Leve livet – Prædikener og taler af den danske præst - digter - modstandsmand - martyr Kaj Munk.

Oversat af Johan Winkler. Udvalgt af Sipke van der Land.

Forlag J.H. Kok, Kampen 1978. 114 s.

Eerbied voor U
Teksten voor elke dag
Ærbødighed for Gud
- Tekster til hver dag
Titlen er en omskrivning af et Kaj Munk citat: "Hvad er Kristendom? Ærbødighed for Kristus"[28], som Koos van Noppen også har med i sin indledning.

En samling prædikentekster udvalgt fra Johan Winklers bog *Naast de bijbel*.

Koos van Noppen har foretaget udvælgelsen og skrevet en indledning.

Forlag: Ten Have, Baarn 2001. 192 sider.

Kaj Munks dramaer som TV-film i Nederland 1962-63.

I Leeuwarder Courant kunne man den 13. oktober 1962 læse, at TV-senderen VPRO[29] i vintersæsonen 1962-63 ville bringe fire af Kaj Munks stykker som fjernsynsfilm. Det drejede sig om stykkerne: *Han sidder ved Smeltediglen*, *Kærlighed*, *En Idealist* og *Ordet*. Det er muligt, at VPRO også ville tilføje enkelte af Kaj Munks enaktere.

Initiativtageren til dette kæmpearrangement var den tidligere nævnte Jack Dixon[30], som blev regissør på alle filmene. Jack Dixon og Johan Winkler forberedte sammen Kaj Munks skuespil til optagelse som fjernsynsfilm. *Ordet* og *Kærlighed* var jo allerede oversat og udgivet, men *Han sidder ved Smeltediglen* og *En Idealist* oversatte Johan Winkler nu til brug for VPRO.

Rækkefølgen af udsendelserne blev ikke helt som planlagt. *Han sidder ved Smeltediglen* blev sendt den 18. oktober 1962, *En Idealist* den 17. januar 1963 og *Ordet* den 18. april 1963. Samme aften, som Ordet blev spillet, sluttede denne Kaj Munk "serie" med de to enaktere *De Herrer Dommere* og *Før Cannae*.

Det fremgår af flere nederlandske aviser, at *Kærlighed* skulle optages i Danmark med danske skuespillere i samarbejde med Rune Lindstrøm og derefter synkroniseres med nederlandsk tekst.
Jeg kan intet finde i aviserne om denne film. Rune Lindstrøm havde i 1952 skrevet manuskript til den svenske filmatisering af *Kærlighed.* Er den svenske

udgave måske blevet synkroniseret og udsendt af VPRO?

Fjernsynsseerne blev opfordret til at sende deres mening om stykkerne til VPRO, der en uge efter stykkets udsendelse ville afholde en diskussion om publikums indstilling til Kaj Munks dramaer i et specielt sammensat forum.

Hij zit aan de smeltkroes

Johan Winkler fortalte om Munk og *Han sidder ved Smeltediglen*, før stykket begyndte. Når man på filmen ser og hører Johan Winkler, får man indtryk af en stærk karismatisk personlighed.

Dagen efter udsendelsen var der et længere referat i Algemeen Handelsblad, hvor der var hård kritik, men også ros. De skrev: "...fængslende – skrevet af en ærligt tænkende, lidenskabelig og meget begavet dramatiker...i denne første Kaj Munk udsendelse har VPRO opnået præcis, hvad de ønskede at opnå: at give et indtryk af dramatikeren Kaj Munk, der med undtagelse af hans skuespil *Ordet*, var helt ukendt her."

Max Croiset som professor Mensch
Foto: Jac. de Nijs/Anefo, Wikimedia Commons.

Under overskriften "Værdig gengivelse af Kaj Munks vidnesbyrd" skrev Het Vrije Volk: "...seeren blev vist et banebrydende stykke af en kunstner, der allerede skrev om diktatur og tyranni, da mange demokratiske regeringer i Europa kun var alt for glade for at nå til enighed med Hitler."

Filmen ender anderledes end i bogudgaven. I filmen ødelægger Mensch Kristusbilledet hjemme i sin kælder og ikke i Rigsuniversitetets Aula.

Efter at Han sidder ved Smeltediglen var spillet, modtog VPRO 300 breve fra seerne.

Een Idealist

VPRO sendte 17. januar 1963 som nummer to i rækken *En Idealist*. Udsendelsen fik fin kritik. Under overskriften "Indtrængende opførelse af Kaj Munks *En Idealist*" skrev Het Vrije Volks anmelder: "...denne idealist af Munk appellerede til mig alene på grund af sin nuancerede dramatiske magt...Ko van Dijk har en fascinerende rolle som Herodes...ved siden af ham havde Sigrid Koetse rørende øjeblikke som dronning Mariamne og senere som Jomfru Maria..."

Dagen efter En Idealists premiere skrev Johan Winkler et brev til Arne Munk om fjernsynsudsendelserne. Han fortæller om, hvilke stykker der blev udvalgt og om skuespillerne: "...til alle stykkerne fører Jack Dixon regie. Til hvert stykke laver jeg en indledning på ti minutter. *Smeltediglen* havde en moderat succes. Men fjernsynsopførelsen i går aftes af en *Een Idealist* blev en triumf. En tri-

Sigrid Koetse som Mariamne og Ko van Dijk som Herodes i Een Idealist.
Foto: Harry Pot/Anefo, Wikimedia Commons

umf takket være stykket (2 timer i den forkortede form), men i særdeleshed den grandiose skuespiller Ko van Dijk (den nederlandske Reumert). Rollen var som skrevet til ham. Men også de andre roller var besat med gode skuespillere. Som De ved, var *Ordet* og *Kærlighed* allerede oversat, men *Herodes* og *Smeltediglen* oversatte jeg specielt til disse fjernsynsfilm...men den største tak skylder vi hr. Jack Dixon, den Munk-begejstrede regissør, som for nogle år siden havde sin debut som Johannes i *Ordet*. Hils den kære fru Munk. Hjerteligst Johan Winkler."[31]

Paul Gerhard Schoenborn har længe arbejdet ihærdigt for at finde frem til kopier af de nederlandske Kaj Munk-film, og det er indtil nu, med stor indsats fra hans to bekendte, Birgit Hildebrandt og Corry Visser, lykkedes ham at finde fire film, *Han sidder ved Smeltediglen*, *En Idealist, Ordet* og *De Herrer Dommere*.

Jeg har filmene liggende, og inden jeg skrev dette lille afsnit om den nederlandske udgave af *En Idealist*, genså jeg sidste akt, hvor den døende Herodes får hentet jomfru Maria og barnet ind fra gaden. Jeg så *En Idealist* på Det Kongelige Teater i november 1996. Det var godt spillet, men det nåede ikke samme niveau som det nederlandske, som er betagende. Særligt Ko van Dijk spillede eminent.

Jack Dixon, nederlandsk skuespiller og regissør.
Foto: Uit Beeld en Geluid Wiki.

Het Woord

Denne film begynder også med en indledning af Johan Winkler.

Udsendelsen med *Ordet* blev vel modtaget af de fleste i Nederland. "*Ordet,* et grandiost stykke TV-teater...instruktør Jack Dixon har leveret en kunstnerisk præstation." skrev Het Vrije Volk.
I Nieuwsblad van het Noorden stod der: "Sublimt spil i Kaj Munks *Ordet*...regissør Jack Dixon fortalte stykket i gode fjernsynsbilleder."

I et fjernsynsforum samme aften talte man om TV-udsendelsen af *Ordet*. Derom skrev Leeuwarder Courant den 25. april 1963: "Det var interessant at se, hvordan instruktør Jack Dixon og indehaveren af hovedrollen Joris Diels stadig

kunne være forskellige i deres mening om fortolkningen af stykket, som om de talte om det for første gang...Kaj Munk blev også beskyldt for at have lavet filmens overgang fra naturalisme til mysterium for sent og for forhastet."

Joris Diels som gamle Mikkel Borgen og Magnola Dixon som Maren (Magnola er datter af Jack Dixon).
Foto: Hugo van Gelderen/Anefo, Wikimedia Commons.

De Heren Rechters
Voor Cannae

Samme aften som man viste *Ordet,* sluttede VPRO Kaj Munk-serien af med de to enaktere *De Herrer Dommere* og *Før Cannae*.

Jeg har med god vilje søgt en venlig anmeldelse – jeg fandt den ikke. Alligevel et par eksempler. Het Parool: " Grebet ud af luften...Ubehjælpsomt drama af Munk." Og avisen Leeuwarder Courant: "Dårlige enaktere af historisk værdi...på trods af begge stykkers overbevisende karakter, fik vi ikke det indtryk, at skuespillerne vidste, hvad de skulle gøre med deres tekst."

Oversættelse af andre forfattere

Het Woord – In t`grunnegers deur Willem Diemer 1961

Ordet oversat til Groningermål af Willem Diemer.
I bogen oplyses det, at det er Johan Winklers oversættelse til nederlandsk af *Het Woord*, der har dannet grundlaget for Willem Diemers arbejde med "at tilpasse stykket til Groninger tilstande."

I avisen Het Parool den 24. november 1955 kunne man læse, at R.O.N. (Regionale Radio Nord) i december udsender *Het Woord* som hørespil over 5 torsdagsaftener oversat til Groningermål og lavet som hørespil af Willem Diemer. De medvirkende kommer fra "Grunneger Sproak te Groningen", en forening som arbejder og optræder med det lokale sprog.
Willem Diemer har altså oversat *Ordet* flere år før bogen udkom.[32]
N.V. Uitgeverij "Stabo", Groningen 1962. 91 sider.

It wurd - *Ordet* fan Kaj Munk
Kaj Munks Ordet oversat direkte fra dansk til frisisk af Marten Sikkema.[33]
Stykket blev spillet i Leeuwarden i sæsonen 1973-74. Programhæftet op-

lyser, at det skulle opføres 12 andre steder. Jack Dixon førte regie. [34]
Trykt hos Friesch Dagblad 1973. A4.
40 sider.

Het Woord
Tidligere, i 1950, havde fru A.A.G. Eggink-Engelberts oversat *Ordet*. Det blev formodentlig ikke udgivet, men blev opført af amatører i Rotterdams Lekentoneel samme år.

Opførelsen fik både god og dårlig omtale, men det er interessant, hvad Het Vrije Volk skrev: "Det typiske danske bondeliv med dets teologiserende mennesker er intetsteds så slående og præcist udformet som i dette stykke [så ved man det]... denne forestilling vil være en velkommen mulighed for hans mange beundrere til at komme tættere på denne fascinerende person, især da filmen med samme navn (*Ordet)* kun delvist har nærmet sig Munks tanker." Det må være den svenske film, der tales om.

Artiklens citater og oversættelser fra nederlandske bøger og aviser er udelukkende mit ansvar.

Kaj Munk steder i Nederland

I domkirken i Utrecht er der et mindekapel for martyrer. Kapellet har en montre med en bog med oplysninger om de personer, der mindes. På Kaj Munks dødsdag 4. januar kan man læse tekster af Kaj Munk og oplysninger om hans liv.

På Kaj Munksweg 3 i Hoofddorf ligger **Kaj Munk College**, et avanceret gymnasium med cirka 1.900 elever og 208 medarbejdere.

Kaj Munk Dorfhuis i Hansweert, Zeeland. Huset, en slags sognehus med café, var en gave fra Danmark efter en ødelæggende stormflod i 1952. Huset er bygget 1955.

1 Munkiana Nr.: 65, s. 19-29.

2 Forum, Tidsskrift for Teater. Marts 1935, s.16.

3 Teaterdirektør Louis de Vries (1871-1940), jødisk skuespiller. Hans kone døde i koncentrationslejren Auschwitz. To af hans børn døde i koncentrationslejren Sobibor.

4 Justitsminister Steincke henstillede til Gerda Christophersen ikke at spille *Han sidder ved Smeltediglen* i Sønderborg i januar 1939.

5 Professor dr. Petronella Maria Boerden Hoed (1899-1973) Ridder af Dannebrog. Bl.a. studier i København og Lund. Underviste i skandinavisk sprog og litteratur ved Universitet i Amsterdam.

6 "Een student uit Haarlem" (En student fra Haarlem) van Evert Werkman, Het Parool, 16. november 1978.

7 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.

8 Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), jurist, forfatter, politiker, socialdemokrat og medgrundlægger af SDAP. Forsøgte i 1918, som i Tyskland, at starte en socialistisk revolution i Nederland, men opgav det.

9 Het Volk var en socialistisk avis og alene af den grund en torn i øjet på tyskerne.

10 "Johan Winkler na 42 jaar journalistiek met pension" (Johan Winkler efter 42 års journalistik på pension) Het Vrije Volk, 30. 12. 1965.

11 Kaj Munk Forskningscentrets Arkiv 17.24.05.

12 Artiklen stod i Vrij Nederland 18. februar 1950. Kaj Munk Forskningscentrets Arkiv 17.23.09. Lundely, en gade i Hellerup.

13 Kaj Munk: *Ved Babylons Floder.* Nyt Nordisk Forlag 1941.

14 Kaj Munk: *Med Ordets Sværd.* Nyt Nordisk Forlag 1942.

15 Forkortelse for forlaget: D. A. Daamens Uitgevermaatschappij N.V. 's-Gravenhage

16 Kaj Munk: *Foraaret saa sagte kommer.* Erindringer. Westermann 1942.

17 Kaj Munk *Mindeudgave Prædikener* 1948, s. 11.

18 Kaj Munk *Mindeudgave Prædikener* 1948, s. 353

19 *Gyldendals Julebog* 1938. Munks manuskript trykt i faksimile.

20 Niels Nøjgaard (1900-1999), dr.theol. har skrevet flere bøger om Kaj Munk.

21 Herluf Jensenius (1888-1966), dansk tegner.

22 Kaj Munk *Mindeudgave Dagen er inde og andre Artikler* 1949, s. 123.

23 Kaj Munk *Mindeudgave Dagen er inde og andre Artikler* 1949, s. 229.

24 Forkortelse for: D. A. Daamens Uitgevermaatschappij N.V. 's-Gravenhage (Haag).

25 Ryde Kirke hørte til Kaj Munks barndomssogn Landet-Ryde på Lolland.

26 *Ordet* blev filmatiseret i 1943 af A/B Svensk Filmindustri og havde premiere den 26. december 1943 på Röda Kvarn i Stockholm.

27 *Apostlenes Gerninger.* Gengivet af Kaj Munk. Westermanns Forlag 1943.

28 Kaj Munk: *Med Sol og megen Glæde*, 1942, side 113.

29 VPRO Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (Frisindet Protestantisk Radiofoni).

30 Jack Dixon (1923-1983), skuespiller og regissør. Tredje direktør i VPRO. Var flere gange gæsteregissør for BBC i London.

31 Kaj Munk Forskningscentret. Arkiv nr. 17.24.05.

32 Arkivalier fra Paul Gerhard Schoenborn, Wuppertal.

33 Synonym for Govert Alettinus Gezelle Meerburg (1918-2005). Marten Sikkema var hans dæknavn som modstandsmand under Anden Verdenskrig.

34 Arkivalier fra Paul Gerhard Schoenborn, Wuppertal.

Hvordan Kaj Munk kom ind til mit liv

Af Brian Young

Artiklens forfatter, oversætteren Brian Young

Første gang, jeg var i Danmark, var i 1965. Det var dengang, jeg mødte min danske pige, Else Marie. Vi blev gift, og nu har vi været sammen i 55 år.

Vi boede i begyndelsen i Skagen i Nordjylland. Jeg var selvfølgelig interesseret i at lære dansk, og jeg var specielt interesseret i dansk litteratur og at læse og skrive på dansk.

Jeg kan tydeligt huske to bøger, som jeg tilfældigvis fandt i den kendte Betty Mogensens Boghandel på Strøget i Hjørring, og dem har jeg haft lige siden.
Den ene var "Udvalgte Digte" af Gustaf Munch-Petersen og den anden var "Sidste Digte" af Kaj Munk, udgivet i 1944 som "Den Skæbne ej til os."

Vi boede i Danmark indtil 1982, og derefter rejste vi med vores fire børn til USA. Det første år tilbragte vi i staten Vermont. Der købte vi en gammel skolebus, og kørte tværs over landet og bosatte os i Santa Fe i staten New Mexico.

Vi boede ca. 4 år i Santa Fe, og i 1987 foretog vi i skolebussen den sidste lange rejse, med hele familien. Vi var ikke sikre på, hvor rejsen ville slutte, men da vi nåede byen Port Townsend, opstod der næsten spontant enighed om, at vi havde fundet det helt rigtige sted. Og her har vi boet siden.

I 2008 tog vi et langt ophold i Danmark i forbindelse med at hjælpe en gammel dansk dame, Gudrun, som gerne ville rejse hjem, men som havde boet udenlands i så mange år, at hun behøvede hjælp for at finde ud af det hele. Hun havde behov for at finde plads på et plejehjem.
Heldigvis var hun dansk statsborger og talte flydende dansk, men hun var desværre blevet lidt dement. Så vi kom i gang på Google og fandt et meget fint plejehjem i Sandby, lidt nord for Nakskov på Lolland.

Så tog vi af sted, alle tre - Gammel Gudrun, min kone Else og jeg. Det tog to måneder at få alting på plads. Men det endte godt, og Gudrun var meget glad for sit nye hjem. Der tilbragte hun sine sidste dage.

Nu vender jeg tilbage til mit egentlige emne: Hvordan min interesse for Kaj Munk slog rod og voksede.

I de måneder, hvor vi hjalp Gudrun med at komme på plads og få etableret sig i sit nye hjem, boede vi i et lejet hus i Langø. Jeg er altid på udkig efter bøger, og idet der findes en del antikvariatboghandler både i Nakskov og i Maribo, var det nemt at finde en del bøger, der handlede om Kaj Munk.

En af de første var "Kaj Munk - liv og død" af Bjarne Nielsen Brovst. Indtil da var jeg mest kendt med Kaj Munk gennem den digtsamling, som jeg havde fra 1965. Men pludselig havde jeg et lille bibliotek:
"Skygger over Vedersø Præstegaard" af

Jens Kristian Lings, "Thue og hans tid" af Dorthe Pedersen, "Hvidsten Gruppen" af Axel Holm, "Kim" ved Vibeke Malthe Bruun, Den illegale antologi "Der brænder en ild", "De sidste timer". Afskedsbreve fra frihedskæmperne 1943-1945 og Kaj Munks erindringsbog "Foraaret saa sagte kommer". (Jeg fandt dette eksemplar som en fint indbundet førsteudgave i en boghandel i Maribo. Det var utroligt!).

Så havde jeg pludseligt meget at rive i. "Skygger over Vedersø Præstegaard" var en fin indledning til hele historien. Den gav mig inspiration til at fortsætte. Fordi Kaj Munk-historien er så nært knyttet til besættelsen, tog jeg hele den periode i favn, og derfor læste jeg alt, hvad jeg kunne få fat i angående den tid af Danmarks Historie.

Da vi endelig rejste hjem igen, var vi tilfredse og lykkelige over, at vi havde fundet et godt sted for Gudrun, og jeg havde en kuffert fyldt med bøger.

Da vi var hjemme igen, havde jeg nok at tage fat på. Foruden at gå på arbejde og læse de mange bøger, som jeg havde bragt hjem fra Danmark, begyndte jeg at google Kaj Munk. Og der fandt jeg Kaj Munk Forsknings Centret ved Aalborg Universitet. Her var på det tidspunkt bl.a. lige indkommet alle Kaj Munks håndskrevne prædikener fra hans 20 år som sognepræst i Vedersø.

Samtlige prædikener var blevet scannet og var således tilgængelige på nettet, som PDF Filer. Kaj Munks håndskrift var bestemt ikke nem at læse, men meningen var, at interesserede kunne downloade en enkelt prædiken og så prøve på at skrive den ren i et tekstprogram. Det var en udfordring, som jeg tog imod, og jeg begyndte med Kaj Munks allerførste prædiken i sit embede som præst i Vedersø.

Jo, det var bestemt en udfordring! Men lidt efter lidt lærte jeg at læse hans håndskrift, og det blev nemmere at renskrive teksterne i MS Word, og så leverede jeg det tilbage til Centret.

Men så bestemte Centret at dette renskrivningsarbejde skulle uddeles til de studerende, og så var det slut med min deltagelse.

Men det var ikke slut med min interesse for Kaj Munk.

Jeg havde fået e-mail kontakt med Jørgen Albretsen på Forsknings Centret, og ved hans hjælp fandt jeg frem til den nye bog, "Kaj Munk og Tyskland," af Søren Daugbjerg, som var lige på trapperne til at komme på markedet.

Jeg kan ikke huske, om jeg købte bogen direkte fra Aalborg Universitetet eller fra Saxo. Men jeg er ret sikker på, at jeg var en af de allerførste, der bestilte bogen, og helt sikker på at jeg var den første i USA til at få den i hånden.

Jeg var meget glad for den bog, og jeg læste den to gange i træk. Jeg var faktisk så imponeret over bogen, at jeg besluttede at oversætte den. Jørgen Albretsen formidlede kontakten mellem Søren Daugbjerg og mig, og der opstod et venskab mellem os, som varer ved den dag i dag.

Jeg havde allerede etableret en forbindelse med DAAL, dvs., The Danish

American Archive and Library, som havde deres kontor i Blair, Nebraska, i samarbejde med Dana College. De var med til at udgive min første tosproglige oversættelse af de udvalgte digte af Gustaf Munch-Petersen. Og det var meningen, at de ville udgive min oversættelse af Søren Daugbjergs bog, "Kaj Munk og Tyskland".
På det tidspunkt havde jeg som nævnt etableret et venskab med Søren, og oversættelsen var godt i gang. Vi havde også opnået at få et godt samarbejde med Eskil Irminger, som var med til at læse og kommentere min oversættelse. Det var et fint samarbejde, og vi lærte begge to en hel del fra den store indsats.

Men desværre opstod der problemer mellem DAAL og mig med hensyn til forordet til Søren Daugbjergs bog, og det endte med, at jeg afbrød mit samarbejde med DAAL.

Resultatet var, at jeg enten opgav hele projektet eller etablerede mit eget forlag. Det endte med, at jeg oprettede New Nordic Press i Port Townsend.

Det var ikke nemt. Jeg tog adskillige kurser i Microsoft Word, Adobe Photoshop, Adobe Acrobat, og alt det andet som hører med til at kunne udgive en bog.
Jeg lærte, at man skal søge Copyright, LCCN, ISBN-nummer og en barcode. Man må også være registreret som forretning, og have en Business License og en bankkonto.

Jeg valgte at få mine bøger trykt ved Lightning Source in Tennessee. De er "Print on Demand", og det betyder, at der ikke findes et lager eller stabler af bøgerne, men at de bliver trykt, så snart en bestilling kommer, næsten altid fra Amazon.

Bøgerne trykkes fra et dokument, som jeg har suppleret, og sendes automatisk til kunden. Lightning Source får sin andel, Amazon får sit, og så får jeg min andel indsat på min bankkonto.
Det er vigtigt, at man er etableret som udgiver (publisher).
Lightning Source foretager ingen form for korrekturlæsning. Hvis man har lavet fejl i sit manuskript, så bærer man selv hele ansvaret for det. Man kan altid rette op i teksten, og indsende et nyt dokument. Generelt skal man indsende to dokumenter som PDF-filer. Den ene er forsiden og bagsiden. Den anden er alt andet, dvs. hele teksten eller hele det indvendige i bogen.

Ja, jeg har en næsten komplet samling af Kaj Munks bøger, og en lige så stor samling af bøger om Kaj Munk.

Da jeg udgav min nye tosproglige oversættelse af Gustaf Munch-Petersen, var jeg så heldig at få såvel en introduktion af Martine Cardel Gertsen og et forord af Ursula Munch-Petersen, hans yngste datter, der blev født, da han var i Spanien, og som han aldrig har set i levende live.

Mogens Munk skrev en introduktion til min oversættelse af "Kaj Munk og Tyskland".

Arense Lund skrev et forord til min oversættelse af Kaj Munks "Prædikener" fra tiden under besættelsen, og Mathilde Munk supplerede samtlige fodnoter til min oversættelse af Kaj Munks "Digte" fra besættelsestiden.

Jeg har også haft en del input fra Hanne Munk og Inger Solvej Munk, som nu bor i Wyoming, altså her i Amerika.

Foruden i Munks litteratur er jeg meget interesseret i danske forfattere som Tove Ditlevsen, Hans Scherfig, Frank Jæger, Martin Andersen Nexø, Morten Nielsen, Martin A. Hansen, Jeppe Aakjær, Hans Kirk, St. St. Blicher, Johannes V. Jensen, Henrik Pontoppidan og Erik Aalbæk Jensen.

Et par bøger som jeg har fået for nylig er "Bogen om Leif" af Poul Borchenius og "Niels Jydes Breve 1943—1945" af Arne Sørensen.

På nuværende tidspunkt har jeg ingen planer om nye oversættelser. Dog, må jeg sige, at "Bogen Om Leif" og "Niels Jydes Breve", tiltrækker mig meget.

Efterskrift

I 2010 tog min kone og jeg på en rejse til Danmark. Vi var interesserede i at se, hvordan det gik med Gudrun. Og det gik godt! Vi havde også lejlighed til at besøge Søren Daugbjerg i Maribo.

Derpå tog vi turen til Vedersø, hvor vi blev godt modtaget af Hanne og Arne Munk. Arne var specielt interesseret i at yde al mulig bistand i forbindelse med det store oversættelsesarbejde. Og vi vekslede e-mails lige op til hans pludselige død. Jeg fik faktisk en e-mail fra ham, måske hans sidste, natten før, han døde.

Det var trist, men jeg har opretholdt e-mailkontakt med Hanne lige siden vores sidste tur til Danmark i 2014.

Min kone har en søster, der bor i Skagen. Vi tog vores 18-årige barnebarn, Natalie, med på den lange tur.

Mens de opholdt sig i et sommerhus ved Lønstrup, tog jeg en afstikker i min lejede bil til Vedersø. Der mødte jeg igen Hanne og Mathilde Munk, og også Lisbeth Lunde Lauridsen.

Senere, da vi var ved at planlægge turen hjem til USA, havde jeg lejlighed til at møde Mogens Munk. Vi mødtes ved Vor Frue Kirke - Københavns Domkirke, og for første gang i mit liv gik jeg til alters sammen med Mogens. Det var en meget speciel oplevelse, især fordi jeg kendte Kaj Munks sidste prædiken i Domkirken den 5. december 1943, som jeg også har oversat.

Vi kommer desværre nok ikke til Danmark igen. Det koster så meget at rejse, og det er ikke nemt med de lange flyveture. Men man ved aldrig!

Kaj Munks profetiske og prækognitive evner

Af Carl P. Behrens

Den allersidste bogudgivelse fra digterpræsten i Vedersø udkom i december 1943. Det var den meget læseværdige gendigtning af Apostlenes Gerninger. På sidste side i bogen angives en kolofon med detailoplysninger, bl.a. at "Trykningen er afsluttet den 6. December 1943".

Hvorfor nævnes lige denne dato, som ligger mindre end én måned forud for tyskernes likvidering af Kaj Munk den 4. januar 1944? Havde Kaj Munk en indbygget forudanelse af, hvad der skulle tilstøde ham?

Når man iagttager bogens forsideillustration tegnet af kunstneren Stefan Viggo Pedersen, kommer man endnu engang på forundringsbænken: "Mesteren fra Nazareth omgivet af romerske soldater". Men kunstneren fremdaterer tilfangetagelsen af Jesus til december 1943, hvor Munk efter planen skulle prædike i Københavns Domkirke. Illustrationen fremstår som en martyrscene foran domkirken med Københavns biskop, Fuglsang Damgaard, i fuldt dansk ornat og den tilfangetagne: Mesteren fra Nazareth/ præsten fra Vedersø. Lad mig blot nævne tre eksempler på, at det netop var tilfældet.

I 1942 udgav Kaj Munk den nok mest læste og solgte af hans bøger, nemlig skuespillet "Niels Ebbesen", som straks blev forbudt af den tyske værnemagt. I dette historiske drama optræder Lise og Kaj Munk som nøglepersoner i rollen som henholdsvis "Fru Gertrud" og "Niels Ebbesen". På side 57 udtaler Niels Ebbesen sig i camouflerede vendinger om sin egen forestående død: "Og skulle det falde saadan og saadan med mig, saa skal du hilse hende (fru Lise) og sige, at fra jeg saa hende første Gang og til det sidste, var hun mig kær. Saa skal du kysse Børnene fra mig et for et og sige til dem, at deres Fader gjorde det for - ja, Danmarks Skyld, det maa I undskylde mig, hvis det var forkert".

Stribevis af eksempler fra netop dette skuespil kan nævnes. Men her skal blot anføres, at martyriet har ligget øverst i Kaj Munks følsomme sind helt fra den tidligste ungdom. I 1921 skrev han som 23-årig student det meget berømte digt, "Mester med den tunge Tornekrone".

Efter mordet på digterpræsten blev digtet trykt i et af modstandsbevægelsens flyveblade. Mange frihedskæmpere troede derfor, at Kaj Munk havde skrevet digtet umiddelbart forud for sin alt for tidlige død.

Ikke mange er klar over, at den sande og virkelige forklaring skal søges helt tilbage til tiden omkring Munks konfirmationsforberedelse i Maribo Domkirke, hvor kirkens berømte middelalderkrucifiks under en kirkerestaurering lå på gulvet i domkapitelsalen, hvor Kaj Munk fra sin læsepult havde det voldsomme krucifiks som nærmeste nabo.
Dette indtryk blev i Kaj Munks optik lagret på hans følsomme nethinde - og siden omsat til det uforglemmelige: "Mester med den tunge Tornekrone", som nævnt allerede i 1921.

Langt senere, i min tid som præst på Lolland, lånte jeg en dag af kirketjeneren i Maribo Domkirke en trappestige, så jeg kunne komme helt op til tornekronen for at få taget mit livs foto af Mesteren med den tunge Tornekrone.

Men i de sidste måneder og uger fremstod den forestående martyrdød klart i digterpræstens sind. Ved et offentligt møde i KFUM´s Centralforening i København har en af mine emeritus-venner hørt ham sige: ”Meget kan de (tyskerne) tage fra os, men retten til martyriet kan ingen tage fra os!” Så rejste Kaj Munk tilbage til kone og børn i Vedersø og ventede på den skæbnetunge begivenhed, som han siden sin tidligste ungdom havde haft liggende dybt i sindet som et næsten profetisk udsagn.

Nu kom dette til udtryk ved menighedens gudstjeneste i Vedersø kirke, hvor man søndag efter søndag sluttede med den samme salme:

1.Jeg venter dig, Herre Jesus, til dom,
hvert øjeblik jeg ser mig om.

2. Hastig du komme kan og brat
i hver time ved dag og nat.

3. Lad brænde mit hjertes lampe beredt
i tro, i håb og kærlighed.

4. Jeg sover eller våger, da være jeg din,
Jeg lever eller dør, da være du min!

5. Og når du kommer, kom mild og blid,
og gør mig salig til evig tid!

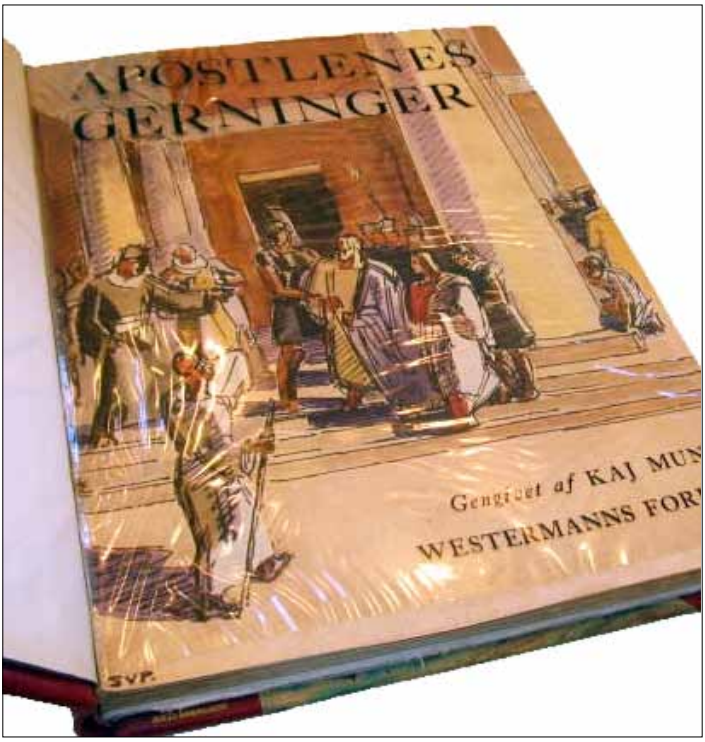

To pietistiske brokker i Kaj Munks sind

Svar til Svend Aage Nielsen

Af Ricardt Riis

Oven på Svend Aage Nielsens anmeldelse af min bog "Et spark til himlens dør" i Munkiana nr. 52, var jeg lidt i tvivl om, hvordan jeg skulle reagere. Der var så mange løse ender i anmeldelsen, at jeg fandt det vanskeligt at finde hoved og hale i den. Så når han nu i indlægget i nr. 67 opfordrer mig til at finde argumenter i anmeldelserne og prøve at tilbagevise dem, finder jeg det ærlig talt lidt vanskeligt, netop af den grund, at jeg må spørge mig selv: Hvor er argumenterne?

Men lad mig først prøve at skitsere min hovedindvending imod dødeopvækkelsen i "Ordet". I et brev til Einar Christiansen af 5. februar 1932 skriver Kaj Munk:
Religiøst set er Stykket i Orden, for den Jesus, der i Gaar og i Dag er den samme, og som i Gaar kunde opvække Jairi Datter, maa ogsaa kunde det i Dag, blot han havde en eneste Discipel, der ubetinget turde stille sig til Raadighed for ham.

Her laver Kaj Munk en fejl. Han har ikke forstået, at i nytestamentlig sammenhæng er dette at kunne opvække døde noget, der er forbeholdt Jesus. Vel skal disciplenes forkyndelse følges af undere, som det hævdes i Mark. 16,17f, men blandt disse undere er der ikke nævnt noget om dødeopvækkelser. Og der er i kirkens lange historie ikke noget eksempel på, at nogen har ment, at en stærkt troende person skulle kunne opvække en død. Det, Munk lader Johannes foretage, er noget hidtil uhørt, noget fuldstændig enestående, noget ingen kirkemand eller -kvinde igennem 2000 år har vovet at hævde som en mulighed, endsige forsøge at foretage.

Det, som underne i Det ny Testamente skal, er at pege på Jesus som Guds udsending. Evangelisten Johannes kalder oven i købet Jesu undere for "tegn", dvs., tegn på, at dette menneske er Guds søn. Derfor er det jo ikke spor mærkeligt, at ingen opvækker døde i vore dage, hvor stærk en tro han end har. Det er den forståelse af Jesu undere, som pastor Bandbul i "Ordet" har, når han siger, at sagen stiller sig anderledes ved de store knudepunkter i verdenshistorien, replik 737. Men den forståelse afviser Munk i "Ordet".

Men lad mig begynde med at nævne nogle argumenter, som jeg mener, ikke er argumenter.

A.: Svend Aage Nielsen vil mene, at de mange oplevelser af dødens nærhed, som Munk havde i sin barndom og ungdom gør det "ikke uforståeligt, at Kaj Munk 'gik planken ud'".
Svend Aage Nielsen har det ikke fra nogen fremmed, det er Kaj Munk selv, der fremfører tanken i sit brev til pastor Fibiger den 9. oktober 1932. Her skriver han, efter at have fortalt anekdoten om Peter Emmike - det er Munk, der kalder den en anekdote - at Fibiger af dette kan se, hvor tidligt Munk vidste sig udset til at skrive dette stykke. Men heraf fremgår

det også, at en forudsætning for at kunne se forbindelsen mellem disse oplevelser og dødeopvækkelsen i "Ordet" er, at den 11-årige Kaj havde forestillet sig, hvad ingen hidtil i kirkens lange historie havde forestillet sig: at en stærk tro kunne opvække en død.

Jeg deler ikke den forudsætning. Det bygger jeg bl.a. på, at Kaj Munk ved Camilla Westeds død skriver til Martinus Wested, se uddrag af brevet i Munkiana nr. 55, side 29f.
I dette brev hævder han godt nok, at Jesus, om han havde været der, ville have opvakt Camilla. Og han fortsætter med at omtale Jesu almagtskræfter. Men han slutter dette afsnit med at hævde, at det er en Satans løgn, at det afsjælede legeme, som Wested ser for sig, er hende. Og det ord er det, der bringer Wested trøst.

Altså, de samtidige kilder til Camilla Westeds begravelse fortæller intet om noget ønske om at kunne foretage en dødeopvækkelse. Og hvis Kaj Munk ikke havde den tanke med i sit sind ved Camilla Westeds begravelse, finder jeg det usandsynligt, at han skulle have haft den ved Peter Emmikes død.
Jeg finder det mere sandsynligt, at det er hans fabuleringsevne, der tager over i brevet til Fibiger. Og hvis Munk først har fået tanken om dødeopvækkelse ved tro i forbindelse med hans fortvivlelse over at være vidne til Marie Sands død i barselsseng, så falder argumentet om en forbindelse mellem de mange oplevelser af døden og dødeopvækkelsen i "Ordet" bort.

B.: Et andet efter min mening ikke gyldigt argument fremfører Svend Aage Nielsen i Munkiana nr. 52. Han hævder, at dramaer og teologi har hver sin kategori, så det er unfair af mig at ville udlede Kaj Munks forkyndelse og teologi af hans dramaer. Det argument holder ikke. Svend Aage Nielsen lader i slutningen af sin anmeldelse Kaj Munk selv nedbryde det. Efter premieren i Oslo citerer han Munk for at sige:

Stykket har også et andet bud end det kunstneriske – et religiøst bud: Du ængstelige, svage menneske, du har lov at bede til Gud.

Hvad gør Kaj Munk her? Han udleder såmænd en forkyndelse af sit drama.

Måske Munk - og måske også Svend Aage Nielsen - er bundet af en forkert opfattelse af tilværelsen. Kaj Munk skriver i "Om Miraklet" (11. september 1932):

Der gaar akkurat lige saa meget i Stykker i den mekaniske Verden, om Gud skal slaa Hul paa din Tandbyld, som om han opvakte dit lille døde Barn i Graven.

Her går Munk tilsyneladende ud fra, at verden er mekanisk, den er ikke styret af Gud på forhånd, skal Gud hjælpe, må han slå noget i stykker i den mekaniske verden. Men det er på ingen måde sikkert, at verden er indrettet mekanisk, og det er højst uvist, om Gud kun kan hjælpe os, hvis han ødelægger sin egen skabning: den mekaniske verden.

Det er vist sådanne tanker, der får Svend Aage Nielsen til i sin anmeldelse at spørge efter min tro og gribe til dette bonmot af Munk. Munks mening med det er vist nok, at han med dødeopvækkelsen i "Ordet" har gjort oprør mod tanken om verden som mekanisk, altså at når dødeop-

vækkelsen står fast, så kan verden ikke være mekanisk, og så kan man bede til Gud. Men dette, at verden ligger i Guds hånd og ikke er mekanisk, kan man udmærket tro på, uden at tro på Johannes' dødeopvækkelse.
Det troede man på før Munks skuespil kom op, det er, hvad kirken gennem alle århundreder har troet på, for man har i kirken bedt til Gud. Og det er, hvad Inger tror på i replik 89:

Jeg tror, at der sker mange smaa Mirakler rundt om i det stille ogsaa i vor Tid, og Vorherre hører Folks Bøn; men han gør det saadan mere i det skjulte for at slippe for megen unyttig Ballade. Ellers kunde man jo heller ikke saadan bede til ham, som man nu kan, hvis det ikke var saadan, synes jeg.

Det er jo sandt, hvad hun her siger, at al bøn til Gud forudsætter, at Gud har magt over den verden, som nogle vil hævde er mekanisk. Er det virkelig nødvendigt for troen med et "demonstrationsunder" som det i "Ordet"? Ikke for min tro. Og vist heller ikke for Svend Aage Nielsens. Han har jo i hvert fald ikke noget "demonstrationsunder" at hænge sin tro op på. For af den slags undere kan man kun påvise underet i "Ordet". Og det er et "teaterunder". Og hvis man vil mene, at forkyndelsen i "Ordet" kun er, at verden ikke er mekanisk, og at det derfor lader sig gøre at bede til Gud, er det så ikke at skyde spurve med kanoner? Oven i købet med en kanon, der kun skyder med løst krudt. Er det så ikke meget mere fremmende for den kristne forkyndelse at sige som Inger?

C.: Et tredje argument, der også forekommer mig ugyldigt, er det, der fremkom i anmeldelsen, hvor Svend Aage Nielsen citerer Hans Brix med tilslutning, når han sammenligner visionen i "Ordet II", hvor Johannes bærer Marens dræbte foster op til himlen, med dødeopvækkelsen i "Ordet".
Det undrer mig noget, at hverken Hans Brix eller Svend Aage Nielsen kan se den enorme forskel, der er mellem disse to overnaturlige teaterbegivenheder. Den i "Ordet II" har en ganske tydelig og umisforståelig forkyndelse; den skal nemlig sige til både Maren og os tilskuere, at hendes barn ikke går fortabt. Og hvis nogen kunne påvise, at dødeopvækkelsen i "Ordet" havde en tilsvarende soleklar forkyndelse, så skulle jeg med glæde tilslutte mig den. Men jeg kan altså ikke se andet i denne dødeopvækkelse end en fortvivlet protest imod Gud: "Se, Gud, sådan skulle du have gjort!"

Den fortvivlelse hager jeg mig fast i. For her ser jeg noget hos Munk, som jeg kan genkende. Men når han senere med sin anekdote om Peter Emmike søger at almindeliggøre sine tanker om dødeopvækkelse ved tro og derigennem nedtone den fortvivlelse, der greb ham, så står jeg af.

Vink fra Gud?

Svend Aage Nielsen synes at mene, at det er en fordel for ham i hans forståelse af Kaj Munk, at han er vokset op i et indremissionsk hjem. Det er jeg forresten også, men jeg har nu aldrig tænkt på det som noget, der gav mig fordele i mine Kaj Munkstudier. Men det gør det måske alligevel.
Jeg véd ikke, hvor jeg har det fra, men jeg er i hvert fald klar over, at der i pie-

tistiske miljøer ofte forekommer et vist kodesprog, som jeg skrev i Munkiana 66. Dette træk går som en understrøm lige fra Zinzendorf over Kierkegaard til Kaj Munk. Man mener, at man står i Guds tjeneste, og at Gud derfor gennem små vink lader én ane, hvad han vil have én til at gøre. Det kan ske som for Zinzendorfs vedkommende derved, at man trækker lod, det kan ske som for Kierkegaard derved, at man tager varsler af den måde, ens tungsind kommer og går på, og det kan ske for mere almindelige pietister på den måde, at de får en tanke ind i sindet med en sådan kraft, at de tolker den som noget, Gud vil have dem til at gøre. "Jeg fik det sådan, at jeg skulle besøge dig", kan man sige for at antyde, at den tanke nok var indgivet én af Gud.

Jeg nævnte i nr. 66 Munks brug af ordet "indgivelse". Her skal jeg gøre opmærksom på, at Munk bruger det samme kodesprog i brevet til pastor Fibiger i Jyllands-Posten den 9. oktober 32. Efter at have fortalt anekdoten om Peter Emmike siger han, at Fibiger af dette lille træk vil kunne forstå, hvor tidligt Munk blev sat til eller vidste sig udset til at skrive stykket om underet. "Blev sat til" og "vidste sig udset til", kodesprog for: det er Gud, der ønsker det gjort af mig.

Denne pietistiske brok er det værd at have in mente, når man skal tyde Johannes' ordvalg i sidste akt. I brevet til Fibiger siger Munk, at Johannes regner underet for det mindste, det største er opstandelsestroens sejrsforvisning. Det kan ganske rigtigt ses i replik 920 og 924. Her siger Johannes, at de, hvis ikke de havde dette største: påsketriumfens forventning, i det mindste kunne have bedt om at måtte få hende givet tilbage. Og på Peter Skrædders indvending, at man ikke må friste Gud, siger Johannes, at de kunne have spurgt om de måtte, noget, som han har gjort: han har ligget i sneen og tigget, til han blev varm og fik lov.

Det er den samme tanke om, at Gud lægger en tanke ind i menneskets sind med en sådan styrke, at man regner den for en indgivelse. Og det er for øvrigt også grunden til, at Munk i brevet til Fibiger ikke omtaler det, Johannes foretager sig, som en bøn, men som en besværgelse. Svarende dertil siger han: "Såsandt Gud vil det", ikke "Såfremt Gud vil det". Han har jo, hævder Munk, derude i rævehulen spurgt Gud og fået lov.

Men er det helt umuligt at se, at denne fromme pietistiske tanke om vink fra Gud her er anvendt af Munk langt ud over, hvad der er fromt og rimeligt? Dødeopvækkelsen er som sagt helt unik i kirkens historie. Og den slags får man ikke sådan bare lige lov til at foretage ved at bede i rævehulen, til man bliver varm og føler, at nu giver Gud lov.

Helbredelse ved bøn (eller ved tro)

Og så er vi fremme ved den anden pietistiske brok, som Munk har med sig fra sin barndoms pietistiske miljø. Det er tanken om helbredelse ved tro eller helbredelse ved bøn. Man skal dog lægge mærke til, at Munk har udarbejdet denne tanke langt ud over, hvad man normalt lader den indeholde.

Det kan ses af fire steder, hvor den forekommer.

I "Ordet" replik 78, siger Borgen, at skylden for Johannes' sindssygdom ikke er Guds, men min, vor, menneskenes. Han er vis på, at hvis han havde kunnet bede med tro, så ville Johannes være blevet helbredt. Og indrømmet, umiddelbart lyder det fromt, men det er dog en mærkelig gudsforståelse at have, at hvis Gud skulle beslutte at lade Johannes blive helbredt, så måtte han afvente, at Borgen bad med tro. Det er med fuld ret, at Inger protesterer.

Den tanke får et endnu tydeligere præg i artiklen "Om Miraklet" fra den 11. september 1932. Her hedder det:

Naar Baaden kæntrer udenfor Revlen, saa siger Tyngdeloven, at de tre Fiskere derude maa drukne. Det vil da ogsaa som Regel ske. Men de troende inde paa Bredden har igennem alle Aarhundreder vidst, at Gud kunde maaske ogsaa have en anden Plan, som kun - o Gaade! - kunde forhindres gennem Menneskers manglende Tro og manglende Bøn.

Igen: det lyder fromt. Men hvad er det egentlig, han siger, den gode Munk? Siger han ikke, at Guds planer kan forhindres, hvis der ikke er nogen mennesker, der tror og beder? Det har da vist aldrig været god gudstro. Men Munks pietistiske brok er her udvidet ud i det absurde.

Så er der underet i Apostlenes Gerninger 12, som Munk bruger i "Alverdens Urostifterne". Her hører menigheden, at Peter er kommet i fængsel. Så siger Paulus:
Paulus: Saa hjælper vi ham til Frihed da.
Kornelius: Har du Vaaben, Saulus fra Tarsus.
Paulus: Om jeg har Vaaben. Der spurgte en Hedning sig for. - Paa Knæ, hvad venter I efter? Paa Knæ! (Replik 349-351).

Her er det igen tanken om bønnens enorme kraft, der er afgørende; nu er den ikke blot en stordåd, den er direkte et våben. Det fremføres oven i købet, som om det modsatte synspunkt er hedensk.
Og skuespillet fortsætter så med, at menigheden beder og kommer i trance - især efter at Peters lidettroende hustru er sendt udenfor - og med, at vi i det andet hjørne af scenen ser Peter blive befriet af en engel. Han rejser sig, går ud på gaden, kommer hen til menighedens hus, banker på, Paulus giver tegn til pigen, hun åbner døren, og Peter og Paulus kaster sig i hinandens arme. Det er fortællingen, udsat for den munkske bønsforståelse.

Men den forståelse er falsk, ukristelig. Den lægger initiativet bort fra Gud og over på mennesket. Det gør Lukas ikke i Apg. 12,1-17. Hos Lukas er initiativet Guds. Derfor kan han medtage det lille morsomme træk, at pigen bliver så glad ved at høre Peter, at hun glemmer at lukke døren op, men skynder sig ind til de andre for at fortælle dem det. Men de tror ikke på det: Det er hans engel, siger de. Og Peter må banke én gang til, før de får sig taget sammen til at åbne døren. Gud kan altså godt selv. Men det har Lukas blik for, ikke Munk. Han skal absolut have bragt sin temmelig udvidede forståelse af mirakeludførelse ved bøn i spil. Ærlig talt, jeg holder med Lukas. Og mon ikke Svend Aage Nielsen også gør det. Også selv om han, som jeg, er opvokset i et indremissionsk hjem.

Det er også den bønsforståelse, Munk bruger ved dødeopvækkelsen i "Ordet", og dèr i en endnu mere outreret form. Men det er det samme, der gør sig gæl-

dende: initativet er flyttet fra Gud til mennesket. Hvis ikke troen havde kunnet findes, ville Inger være forblevet i sin kiste. Johannes spørger i replik 930, om Inger skal rådne, fordi tiden er rådden. Hvad Gud vil, betyder ikke noget, hans planer - hvis han har planer om Ingers opvækkelse - kan kun gennemføres, hvis han kan finde troen hos mennesker.

At det er en fuldstændig skæv forståelse af forholdet mellem Gud og mennesket, ses også af en eksegetisk fejl, Munk laver i sit brev til Fibiger. Fibiger havde forsøgt at give en forklaring på de dødeopvækkelser, Jesus foretog. Munk skriver i den anledning:

Jeg vil meget snarere slaa alle tre Tilfælde sammen og sige, at han [Jesus, rr] kunde jo da slet ikke lade være med at hjælpe, da han saa Sorgen og Troens Betingelse forelaa.

"Troens betingelse forelå"? Jamen, det står der ikke noget om i Det ny Testamente. Man kan gå de tre gengivelser af opvækkelsen af Jairus' datter igennem, Matt 9,18-26, Mark 5,21-43 og Luk 8,40-56. Så finder man ud af, at Jesus i alle tre beretninger udfører sit under til grædekonernes latter. Her er ikke megen tro til stede. Oven i købet fortæller Markus, at nogen fortæller Jairus, at hans datter er død, så hvorfor gøre mesteren ulejlighed; hertil siger Jesus til Jairus: "Frygt ikke, tro kun!"

Og i beretningen om opvækkelsen af enkens søn i Nain, fortælles der ikke om, at der forelå nogen troens betingelse. Det gør der heller ikke i Joh. 11,1-44, fortællingen om Lazarus' opvækkelse. Her hedder det tværtimod, at Jesus, da han hørte, at Lazarus var syg, sagde, at hans sygdom ikke var til døden, men tjener til Guds herlighed, for at Guds søn skal herliggøres ved den. Og han blev to dage, hvor han var, så han først kom frem til Martha og Maria, da Lazarus var død.
Når Jesus således på forhånd vidste, at han ville foretage en dødeopvækkelse, spiller det ikke nogen rolle, at Martha i samtalen med ham viste sig at tro på, at han var Kristus, Guds søn, vers 27. Det er ikke nogen betingelse for dødeopvækkelsen.

Så Munk læser sin forståelse af troen som betingelse for en dødeopvækkelse ind i Det ny Testamentes beretninger, ligesom han ændrer beretningen om Peters udfrielse fra fængslet, så den stemmer overens med hans forståelse af bønnen som et våben.

Til sidst en lille ting og en stor ting.

Den lille først!
Svend Aage Nielsen bebrejder mig igen i Munkiana nr. 67, at jeg "fravælger" Jesu opvækkelse af Lazarus. Den anklage mod mig, når jeg hævder, at vi må "økonomisere med underne" i Munkiana nr. 42, er lidt forkert. Jeg prøver såmænd blot at sige, at også et menneske, der ikke tror, Lazarus er blevet opvakt, vil jeg kunne anerkende som kristen, lidt på samme måde, som Munk anerkendte Otto Larsen som en nødvendig og gavnlig præst i folkekirken.

Og så den store ting!
I min artikel "Tør vi!" i nr. 66 gjorde jeg ikke noget ud af "En Almanakhistorie". I

min bog "Et spark til himlens dør" mener jeg, at dette stykke kan betragtes som en rettelse til "Ordets" dødeopvækkelse: et sandt under er en sindsforvandling som den, Maren kom igennem i replik 466. Denne rettelse kan ses som en indrømmelse fra Munks side af, at Fibiger havde ret, da han skrev, men Kampen mod den legemlige Død var ikke Maalet for hans [Jesu, rr] Liv og Virke. Hans centrale Sigte laa langt dybere, han sigtede efter at ramme Døden i dens Rod, dvs: Synden. Dèr var Skaden, og Døden var kun Synden i dens sidste Konsekvens, "Syndens Sold".

Derfor mener jeg, at Deres Stykke vilde have vundet, hvis De havde lagt Problemet op i dette Plan, f.Eks. i en ren Konflikt mellem Tro og Vantro eller en fristende Løgn mod en frigørende Sandhed.

Den sindsforvandling, der sker med Maren, er jo netop, at en fristende løgn bliver overmandet af en frigørende sandhed. Så Munk har med "En Almanakhistorie" rettet sig efter Fibigers råd og givet en korrektion til "Ordets" opfattelse af, hvad et under er.

Den forklaring, Hans Brix og Svend Aage Nielsen med ham giver på udtrykket "Borgensgaard-Komplex", forekommer mig utrolig tynd (i Munkiana nr. 52). Den tager jo f.eks. ikke højde for det, Munk foreslår i sit andet brev til Brix, at man skulle lade "En Almanakhistorie" være helt uafhængig af "Ordet" af Hensyn til Ordets Verdensberømmelse.
Det kan jeg kun tolke sådan, at han er bange for, at nogen kan opdage, at dette stykke er en korrektion til "Ordet". Men det kan Munk ikke åbent gå med til. For dermed ville han ramme det inderste i sin forfattervirksomhed, nemlig inspirationen.

Men vi andre behøver ikke tage dette hensyn. Vi kan følge Kaj Munk i hans forsøg på at komme med en korrektion til dødeopvækkelsen i "Ordet". Og det er såmænd bare det, jeg har gjort med mit forslag til ændret slutning.

Og det hele skyldes altså, at Munk mener, at Jesus kan foretage en dødeopvækkelse, blot han har en discipel, der ubetinget tør stille sig til rådighed for ham. Det står der ikke noget om i Det ny Testamente.

Jon Høgh:
Mennesker og steder.
Vestjysk digterrute.
Kaj Munk

Af Knud Erik Andersen

Så er han der minsandten igen, igen – igen – ham Jon Høgh!

Denne gang er hans forfatternavn knyttet til et tema, der er in i tiden, nemlig digterruter. I denne bog som i andre, der bygger på samme idé, kædes forfatterskabet sammen med en bestemt lokation.

Idéen er god, og bogen er velegnet til at tage i hånden på en udflugt til de mest kendte steder, der binder an til Munks forfatterskab.

"Mennesker og steder. Vestjysk digterrute. Kaj Munk" er udgivet af "*Vennekredsen for Kaj Munks Præstegård*", hvis indsats jeg 'kipper med flaget for'.

Hvorfor nu det, kunne man spørge? Fordi det er imponerende, hvad den lille forening år efter år evner at arrangere og stå bag. Et lokalt initiativ, der ikke blot er flot, men rigtig flot. Der må stå en meget god bestyrelse bag de mange initiativer.

Bogen er udgivet med støtte fra VELUX FONDEN og trykt i et oplag på 600 stk. Pris 195 kr. (Medlemmer af Vennekredsen 150 kr.). Oplagets størrelse og prisen har naturligvis en sammenhæng. Alligevel: Prisen forekommer, med støtte fra VELUX FONDEN, at være noget høj, men køb alligevel bogen! Den er god at have ved hånden, ja, uundværlig, hvis du eller din familie har mod på at følge en

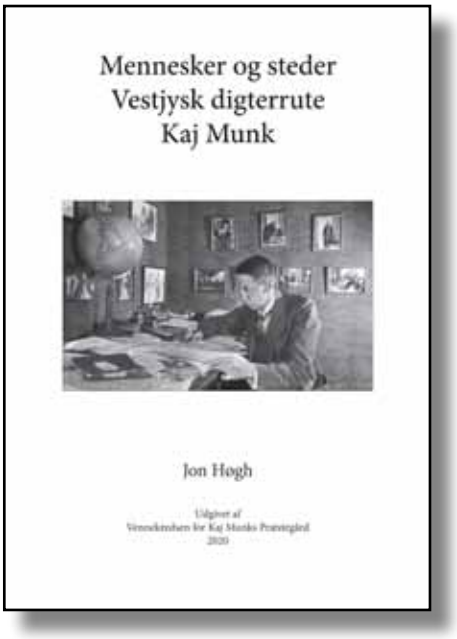

vestjysk digterrute knyttet til Kaj Munks navn og forfatterskab.

Mennesker og steder præger naturligt bogen. Fra en kort indføring i Munks liv, fødsel og opvækst, studietiden i København til hans ankomst til Vedersø i 1924 fører bogen ind i det 20. århundredes største dramatikers virke og binder fortællinger og dramatik sammen med steder i Vedersø og nærmeste omegn.

Der er den lille landejendom Bøgeskov eller "Bøsgo", som gården hed i folkemunde, hvor Marie Madsen Sand og hendes mand Kristen og deres to små piger boede. Dette blads læsere vil vide, at stedet og begivenheden – Marie Sands tragiske død i barselssengen – inspirerede Kaj Munk til at skrive "*Ordet*".
Oplagt at stoppe op og erindre eller genlæse replikker fra Munks mest kendte skuespil, hvor (i min optik) den

grundtvigske storbonde er tegnet fortræffeligt, mens – hvad der kan undre med Munks kendskab til det indremissionske miljø – at skrædderen kun bliver en ynkelig skitse. Der er den ynkelige præst (et selvportræt?), og der er ikke mindst den gruvækkende historie om Maries og barnets død.

Der er Inger og Jakob Bjerregaards gård, Vestergaard, Hugvej 5. Jakob Bjerregaard var med til at indstille Munk til embedet som sognepræst i Vedersø og havde et livslangt nært forhold til Munk og hans familie.
Det var Bjerregaard, der modtog Kaj Munk, da han kom til sognet, og det var hos ham (han var kasserer i menighedsrådet) Munk én gang hver måned skulle hente en del af sin løn, hvilket selvfølgelig gav anledning til mange gode samtaler, og når der var tid til det et spil skak.

Der er jagtkammeraten Johan fra a Havbjerge, som Munk værdsatte højt. Det er ham om hvem en fiskerkollega sagde de berømte ord ved graven: "*Johan havde jo altid et venligt smil og det siger vi ham tak for; han var en god kammerat*".

Johans gravsted på Husby Kirkegård.

Johans gravsted helt op til lågen ved det sydlige kirkegårdsdige er naturligvis afbildet. Se side 32. Billedet er lidt utydeligt, hvad fotografen ikke skal have skænd for, men ved lejlighed bør stenen vaskes, så Johans navn står tydeligt.
– Med interesse for Johan fra a Havbjerge skal hans gravsted naturligvis besøges.

Der er "korsene i Bækmarksbro" og Linde Missionshus, "Emmaus". Der er mindestenen for Kaj Munk i Ravnsbjerg, der bærer de kendte ord: "*Kaj Munk. Død den 4.1.1944 for sit fædreland. Nogen må ofre sig for andre kan leve*."
Der er Munks forældres hus, Holmegade 28, Ulfborg. Der er Munks 'jagtbolig' Lokkelykke, Nørregårdvej 5, Muldbjerg. Der er Stadil Kirke, der er Vedersø gamle skole ved kirkebakken i Vedersø, og der er selvfølgelig Borgensgård, hvor handlingen i dramaet "*Ordet*" er henlagt.
Der er Lise Munks barndomshjem.
Der er Rejkjær Plantage, hvor Munk elskede at gå på jagt og den store mindesten samme sted.
Der er Vedersø Kirke og Lise og Kaj Munks samt deres ældste søn Helges gravsteder. Der er købmand Niels Skyttes bolig og selvfølgelig Vedersø Præstegård.

Der er meget mere – læs selv. Sidst i bogen er der kort, som viser de enkelte steder på ruten.

Det har været en god oplevelse at have denne lille bog i hånden og bruge den. Jeg kan ikke påstå, at den bringer meget nyt, men den er en brugbar guide og en fin indføring til Kaj Munks liv og virke.

Bogen kan bestilles hos Bog & Ide,
Ringkøbing, tlf. 97 32 00 84
eller på mail: Moesgaard.em@gmail.com

På busrundtur med Kaj Munk Selskabet til vigtige Kaj Munk-destinationer

Af Jon Høgh

Lørdag den 19. september 2020 stod min kone, Lis, meget tidligt op, fordi hun ville brygge tre store kander kaffe.
Hun ville også have tjek på, at morgenbollerne og kagerne, som hun havde bagt dagen i forvejen, ikke på nogen måde havde ændret sig igennem natten, men var som de skulle være.

Det alt sammen satte hun i værk, fordi vi i Kaj Munk Selskabet, lørdag den 19. september 2020, havde arrangeret en busrundtur til unikke Kaj Munk-destinationer, som indledtes med formiddagskaffe i præstegården.
Hjemmebagen og kaffen blev hurtigt indtaget, og så satte vi os ellers godt til rette i bussen på parkeringspladsen ved Kaj Munks Præstegård og lod os, efter en kort præsentation af deltagerne, fragte af sted med chauffør Karsten Jensen bag rattet.

Deltagerne kom omkring stort set alle de betydningsfuldeste steder i Vedersøs nærområde, hvor Munk i særlig grad holdt af at opholde sig.
Præstegården, der både udgjorde ramme og indhold for Munk-familien i de 20 år, han fik i Vedersø, kommer selvfølgelig ind på en klar førsteplads. Som antydet udgik turen herfra – først med kursen rettet mod Marie og Anton Halkjærs gård i Tarp, hvor Kaj Munk overnattede efter prøveprædiken nytårsdag 1924, og som han også aflagde sit sidste besøg om aftenen 2. nytårsdag 1944 i anledning af Maries fødselsdag. Fra bussens vinduer så vi købmandsparret Hilde og menighedsrådsformand Niels Skyttes forretning, der måske har dannet kulisse for dele af skuespillet 'Havet og Menneskene'.

Derfra fortsatte vi mod vest, nogle få hundrede meter forbi grusvejen, der fører op til præstegården, hvor vi svingede ind på Hugvej for at finde nr. 9. Her boede Marie Sand, der døde i efteråret 1925, da hun skulle føde sit tredje barn.
Hendes død udgjorde Munks væsentligste inspirationskilde til dramaet 'Ordet'. Vestligere endnu på samme grusvej passerede vi Inger og menighedsrådskasserer Jakob Bjerregaards gård, hvor Munk ofte kom for at hente en vis del af sin månedsløn.

På afstand kørte vi forbi gården, hvor Gamle Maren, som fik præstens besøg hver juleaftensdag og på hendes fødselsdag, boede. Et længere ophold blev gjort ved Vedersø Klit Badehotel, som Munk, ved at sætte sin stilling ind, forhindrede tildeling af spiritusbevilling i 1936 og i 1941-42. Fra hotellet er der ikke langt til Johan Kjærgaards – Johan fra æ Havbjerges – lille hus i Klitten. Johan var uden tvivl Kaj Munks allerbedste jagtkammerat, så selvfølgelig skulle der fortælles en del om ham.

Da bussen atter havde sat sig i bevægelse, opfordrede dele af selskabet til, at vi også skulle passere forfatteren Svend Aage Nielsens hus på Lars Murers Vej, men det var slet ikke så let at få en 52-personers bus ind på den smalle grusvej. Men chaufføren fandt ud af, at det kunne lade sig gøre ved at bakke ind.

Vi trængte nu alle til frokosten, to højtbelagte stykker smørrebrød, som vi ind-

tog på restaurant Havtorn i Vedersø Klit. Under frokosten lod Villy Mølgaard medaljonen, der er affotograferet her, gå rundt mellem deltagerne. Ingen kunne give forklaring på, hvornår og i hvilken anledning medaljonen er fremstillet. Hvis læserne skulle have viden herom, modtages oplysning meget gerne på mail: fam.hogh@post.tele.dk

Foto: Henny Nørgaard

Efter spisning og god og hyggelig snak fortsatte vi mod Husby Kirke, hvor Munks nabopræst, salmedigteren Karl Laurids Aastrup, havde sit virke i årene 1923-49. Vi besøgte både Aastrups og hans hustru, Vibekes, samt Johan fra æ Havbjerges gravsteder på Husby Kirkegård. Inde i kirken berettedes om de to præsters og store digteres venskaber, men oftere turbulente forhold til hinanden.

Afstanden mellem Husby og Ulfborg udgør rundt regnet en halv snes kilometer. Ud for huset på Holmegade 28 i Ulfborg gjorde bussen holdt, fordi Kaj Munk i 1938 havde købt det til plejeforældrene, der dog kun boede her i kort tid.

Ikke langt herfra i sydlig retning har vi Rejkjær Plantage, som var Kaj Munks foretrukne jagtrevir. Deltagerne vandrede til den af Munks jagtvenner opstillede mindesten i plantagen. Derpå blev den medbragte eftermiddags kaffe med kryddermuffins indtaget i Simon Rejkjærs stue omkring det langbord, hvor Munk og de andre jægere hos Ingvard Rejkjær spiste deres madpakker, når det regnede, og de ikke kunne sidde ude.

Simon Rejkjær fortæller.
Foto: Henny Nørgaard

Digterruteturen afsluttedes med at køre omkring Lise Munks barndomshjem og via Borgensgård, hvor 'Ordet' udspilles, til den gamle skole og kirken, hvor vi stod ved gravene – Munk-familiens, kirketjener Viggo Thornvigs, Gamle Marens og Marie Sands.

Bussen bragte os derfra til præstegården. Ringen var sluttet.

Men med til historien hører absolut også at fortælle, at Bodil og Carl P. Behrens forseglede ringen ved at overbringe Kaj Munk Selskabet et beløb på 1.190 kr. som var en kollekt i Maribo Domkirke den 4. maj 2014 tiltænkt oprettelse af 'Helge Munk Fond'.

Kaj Munk Selskabet takker
Bodil og Carl P. Behrens!

Kaj Munks livsfilosofiske kristendomsforståelse

Af Mogens Pahuus

Som Anker Gemzøe og jeg har prøvet at vise i *Kaj Munks digtning og livssyn* (Munkiana nr. 67) havde Munk ikke på noget tidspunkt af sit liv en helt afklaret kristendomsforståelse. Ikke desto mindre vil jeg mene, at han i 1920erne - både i sine prædikener og i sit dramatiske forfatterskab – udviklede en forståelse af kristendommen, som har en klart livsfilosofisk eller vitalistisk karakter.
Jeg har i bogen *Livet selv. En livsfilosofisk tolkning af kristendommen*, samt i bl.a. artiklen "*Livsfilosofisk teologi*" i *Dansk kirkeliv 1988-1989* givet en karakteristik af denne kristendomsforståelse. Jeg prøver at vise, at den bygger på tanken om livet selv, forstået som det for alvor at være levende, at leve et liv, der rummer livsfølelse, livsmod, livsglæde og livslyst, tanken om et liv, der bygger på en selvforglemmende optagethed af verden og de andre. En sådan forståelse af kristendommen repræsenteres i en dansk sammenhæng af bl.a. Vilhelm Grønbech, Frits Pullich, Knud Hansen, K. E. Løgstrup og ikke mindst Jakob Knudsen.

I denne artikel skal jeg forsøge at fremstille den unge Munks livsfilosofiske teologi ud fra dels hans tidlige prædikener, dels hans inspiration fra Jakob Knudsen. Jeg fremhæver her hans tro på kærlighedens og troens kraft som det centrale kendetegn på hans livsfilosofiske kristendomsforståelse, som til slut indplaceres i hans overordnede livssyn.

Udvalgte prædikener
– med temaet mirakler og undere

I sin prædiken om enkens søn i Nain fra 1926 karakteriserer Kaj Munk Jesus som "livets konge" og "glædens giver" (Munk 1948a: 42-44). Men hvad vil det egentlig sige?
Det forstår vi bedre, når vi går videre til Munks prædikener til de to foregående søndage – stadig i samme år. Ugen før havde Munk talt om teksten, der handler om himlens fugle og markens liljer – og om hvad vi kan lære af dem om det ubekymrede liv.
Her siger han, at "troen på Gud - det er evnen til at leve", og at det er "den glade given sig livet i vold" (Munk 1948a: 38-41).

Troen på Gud handler altså om noget meget elementært. Han uddyber tanken ved at sige, at troen faktisk er det samme som at være virksom, og dermed mener han det samme som at så og høste og sanke i lade, som man gør det i bondesamfundet. Han siger også, at det drejer sig om at være virksom på den måde, at "livet er over mig, og det er min glæde at følge livets krav". Endnu tydeligere bliver tanken, når vi videre hører, at "troen på Gud - det er ubevidsthedens almagt", og at det, det gælder om, er at sætte livet ind for at vinde livet – ud fra den ubevidste handlens sind.

Tanken er altså, at kristendommens kerne er dette at leve sit liv ud fra en selvforglemmende og spontan optagethed af verden og de andre og af det, man har at gøre. At leve ud fra en ubevidst handlen er at være helt åben for og helt opslugt af tingene, af de andre og af sin virksomhed, for da vil man leve det virkeligt

levende liv, der er fyldt af glæde over tilværelsens rigdom og fylde.

I prædikenen to uger før (altså før prædikenen om enkens søn) talte Munk ud fra teksten om de ti spedalske, som Jesus helbredte, men han skelner her mellem dette mirakel og det egentlige under. Han taler nemlig her om vores allesammens "uendelige afstumpethed over for undere, det største – vort hverdagsliv" (Munk 1948a: 34-37). Han talte om, at vi – enhver af os – "dag for dag får livets mirakel iskænket".
Det virkelige under og mirakel er altså noget meget enkelt og elementært, nemlig livet selv forstået som det liv, hvor vi er åbne og selvforglemmende optaget af livet i dets rigdom og fylde og dets muligheder og udfordringer.
Teksten til denne søndag handler som sagt om Jesu helbredelse af de ti spedalske, hvor kun én kommer tilbage og takker Jesus. De ni andre står altså for "den glemsomhed, der tager livet med dets godt og ondt som en selvfølge", - og det er jo det, vi alle er tilbøjelige til at gøre.

Kaj Munk taler i denne prædiken om et mirakel, nemlig et helbredelsesmirakel, og han taler i prædikenen om enkens søn om et endnu større mirakel, nemlig opvækkelsen af enkens søn fra de døde, og i skuespillet *Ordet* er der endog tale om, at ikke blot Jesus, men et ganske almindeligt menneske i kraft af troen opvækker et menneske fra de døde.
Det er dog ikke hverdagslige hændelser. Og så er grundtanken i det hele ikke desto mindre vort hverdagsliv, som det gælder om at forstå er det største under. Munk vil i disse prædikener ikke fornægte, at Jesus gør mirakler, og i *Ordet*, lader han det stå åbent – i en særegen form for digterisk tøven – om et menneske i kraft af troen kan udvirke et mirakel. Men samtidig skelner han klart mellem sådanne mirakler på den ene side og det virkelige under på den anden side, som er livet selv.

Han siger i sin prædiken om de spedalskes helbredelse, at helbredelsen er noget, som Jesus gør i den ydre verden, for her "kunne Jesus tillade sig miraklets pludselighed og tvang".
Men i det afgørende – i den indre verden - er der ikke plads til tvang men kun til frivillighed. Det egentlige under er her den forvandling, "at det utaknemmelige og verdslige sind ændres", så det åbner sig for og i glæde tager imod tilværelsen i dens mulighedsrigdom. Det kalder han her "evighedslivets vækst i et menneskes hjerte".

Jeg tror, at der er meget få af os, der deler Kaj Munks tøven angående de ydre mirakler. Vi afviser dem. Når vi opdrager vores børn, er vi optaget af, at de gradvist lærer deres egen og andres begrænsninger at kende. Et barn er tilbøjeligt til at tro, at det er almægtigt og ikke mindst, at dets forældre er almægtige. Det er gennem en langstrakt erfaringsproces, at man lærer sine egne og andres begrænsninger at kende.
Denne erfaringsproces går hånd i hånd med en anden erfaringsproces, nemlig erfaringen af den hårde og barske realitet: dette at der er givne årsags-virkningsforhold, dette at gjort gerning ikke står til at ændre osv.
Mirakeltro er at tro på tværs af disse erfaringer med sig selv, de andre og med verden. Mirakeltro er for os at se det samme som irrationalitet.

Anderledes med det underfulde. Vi kan – og her kan vi altså følge Munk selv – skelne mellem det mirakuløse og det underfulde. Igen og igen oplever vi, at verden kan forvandles for os – i retning af en fylde og rigdom og en mulighedsrigdom, der overtræffer alle forventninger.
I vor indre verden kan vi – også hvor vi er mest fortvivlede - opleve et gennembrud til livsglæde. I vor fælles verden kan vi opleve, at vi i samværet og samtalen kan blive ført nye steder hen, som betyder en forvandling af vor tilværelse, eller vi kan komme til at se noget i den andens væsen og væremåde, som transformerer forholdet til den anden til noget underfuldt.
Og endelig kan vi i forholdet til den ydre verden opleve det underfulde i naturoplevelsen. Det underfulde er knyttet til den undren, der går dybere end forbavselsen over det uventede, nemlig til den undren, hvor vi forundres over og kommer til at beundre en hidtil ikke opfattet rigdom, som fx Johannes V. Jensen gjorde det, da han ud for Japan gennem kahytsvinduet så Fusijamas bjergkegle løfte sig op over disen og tegne sig mod den blå himmel og her tænkte, at vi oftest aldrig er virkeligt åbne for den verden vi lever i: "at vi aldrig i det givne øjeblik er nået op til den, at vi dagligt er blinde for den" (som han skriver i myten Fusijama – Jensen 1960).

I prædikenen om enkens søn, der opvækkes fra de døde, er det tydeligt, at Jesus oplever det virkeligt levende liv som så værdifuldt, at det ikke anfægtes i sin gyldighed og i sin værdifuldhed af døden. Det er jo derfor, han bliver så vred, da han fornemmer, at hans følge ikke kan bevare overbevisningen om livets gyldighed – konfronteret med døden. Noget helt andet er så, at han, da han ser, hvor fortvivlet moderen er over, at sønnen ikke fik lov til at fuldbyrde sit liv i sin medfølelse med hende giver hende sønnen tilbage til livet. Der er tale om to ting: Først og fremmest det underfulde liv – dernæst miraklet.

På samme måde forholder det sig i *Ordet*. Også her får vi først og fremmest indblik i det underfulde liv. Vi ser den gamle Borgen kæmpe for, at livet skal agtes for det underfulde, det er – sådan som grundtvigianerne så det, og vi får indblik i et familieliv, der bæres af kærligheden mellem Mikkel og Inger, og vi får ikke mindst indblik i Ingers bårethed af livet selv i hendes forhold til de mennesker, der hører hendes liv til.
Vi får indblik i Johannes` og barnet Marens ubetingede tillid og tro. Alt dette giver os – som tilskuere – en fornyet tro på livet og dets uendelige rigdom, som sætter os i stand til at leve med i det måske mirakuløse, for det centrale i vor medleven og gennemleven af det, der sker, er vor fornyede tro på det underfulde i livet og i dettes højeste udtryksformer: kærligheden og tilliden eller troen.

Jeg mener, at disse prædikener viser, at Munk – i hvert fald i den tidlige del sit liv, altså i anden halvdel af 1920erne – tænkte om kristendommen på en livsfilosofisk måde.
Han er her – som allerede antydet - beslægtet med religionshistorikeren Vilhelm Grønbech, der i sin bog, *Jesus Menneskesønnen*, talte om det Guds rige, som Jesus forkyndte, som den livsudfoldelse, der rummer selvforglemmelse, selvhengivelse og umiddelbarhed.
Videre med religionsforskeren Fritz Pullich, der i sin bog om evangeliernes Jesus – som han simpelthen kalder *Livets*

Evangelium – siger, at "Gud er ét med livet, - den som har livet, har Gud", og hvor det igen er sådan, at det liv, han her taler om, er selvforglemmelsens og selvhengivelsens liv.
Endelig er Munks syn klart beslægtet med den kristendom, K. E. Løgstrup i sine prædikener 10 år senere kalder "livet selv" (jf. Munk der i *Kærlighed* taler om "livets kilde"), og som han i sin senere filosofi karakteriserer som spontanitetens liv, og hvor han kalder livsmodet for det kostbareste af alt.

Inspirationen fra Jakob Knudsen

Det er også det liv, Jakob Knudsen i en af sine bøger kalder: at opleve "Guds solskin i dit eget inderste". Og både dette udtryk (som spiller en stor rolle i Munks skuespil *Kærlighed*) og visse passager i de her nævnte prædikener fra 1925 vidner direkte om inspiration fra Jakob Knudsen. (*I Kaj Munks digtning og livssyn* er inspirationen fra Knudsen omtalt i forbindelse med analysen af *Kærlighed* (s. 155-56) – men her skal nævnes en række andre forhold).

Munks skelnen mellem den ydre tvang, der er knyttet til miraklet, og den frivillighed, der er knyttet til det indre under, er tydeligt inspireret af den skelnen, Knudsen foretager mellem tvang og frivillighed på opdragelsens område.
For Knudsen var det afgørende, at opdragelsen af børn gerne må være tvangsmæssig, når det gælder ydre forhold (som det at være flittig og påpasselig etc.), men at det, når det gælder det indre – altså når det gælder tro og overbevisning og, hvad man har kærlighed til – er det vigtigt, at alt her sker i frivillighed. Der må altså ifølge Knudsen kræves noget af barnet. Det må lære at lyde, og derigennem dannes dets vilje, sådan at barnet og senere den unge kan give sit liv fasthed og form. Men når det gælder det indre, må forældrene ikke kræve lydighed, men må i stedet søge at vinde barnets sind, erobre dets fantasi og derved skabe dets verden gennem ord og fortællinger. Forældrene skal her snakke med børn om det, de selv er optaget af og har kærlighed til. Men det er helt op til barnet, om det – i frivillighed – tager forældrenes ord og idealer til sig.

Et andet forhold. Knudsen fremhæver i artiklen "Menneskelighed og livsgerning" i *Kristelige foredrag* David som det strålende eksempel på en mand, der, selvom han ophøjes fra at være fårehyrde til at blive konge, aldrig mister sin menneskelighed, og han nævner to steder, hvor David især viser denne sin menneskelighed, nemlig da han danser foran Arken, der føres tilbage, og da han kaster sig på sorgens leje og græder ud. Og netop de to scener figurerer også i Munks fremstilling af Davids liv i skuespillet *De Udvalgte*.

Hvad angår den første situation (glædens og festens situation), betoner Munk endvidere mod slutningen af første akt, at "Du ejer alt, når du ejer ét / Guds fred" (Munk 1948c: 172). Det er denne Guds fred, Knudsen taler om i artiklen "Troens ord", hvor det er denne fred, der indfinder sig i troen på Gud (som er det samme som at være forenet med, at være i samfund med ham).

I denne sammenhæng skelner Munk så videre mellem på den ene side freden i Gud og på den anden side det at elske en

anden: ”Gud hvis nåde også ejer ild at tænde / elskovens røde tempelkerte ved” (172). Men det er faktisk en skelnen mellem to former for det at have samfund med eller være forenet med – to former for hengivelse. Og på tilsvarende måde forholder det sig for Knudsen: Tro (på Gud) er hengivelse og det at forene sig med. Det samme gælder for den erotiske hengivelse, hvor man for alvor bliver et med en anden.

Hvad angår den anden situation (sorgen), bliver man slået af, at begge forfattere beskriver fortvivlelsens situation på nogenlunde samme måde (som ikke kun kan forklares ved, at de har samme bibelske kilde): Munk skriver: ”Mine ben bliver til vand i mit legeme, mit spyt bliver tørt i mit svælg” (226), mens Knudsen formulerer det samme således: ”Som vand er jeg udøst, alle mine ben de skiller sig, mit hjerte er som vox, det smelter i mit inderste” (Knudsen 1933: 175).

Et tredje forhold. Det er vist nok hidtil ikke blevet bemærket, at også, når det gælder opfattelsen af miraklet, er Munk inspireret af Knudsen. Hverken Knudsen eller Munk benægter, at Jesus udførte mirakler. Men hvad angår miraklets muligheder i vore dage, mener Knudsen i sin artikel om ”Vort forhold til underet”, at vi ikke kan skabe dette under, fordi vi ikke kan bede om et sådant under med sandhed og alvor og ægthed. ”Man må nu til dags som i gamle dage være af sandhed og stå i sandheden for at kunne mødes med Gud” (Knudsen 1933: 56).
Det kunne de første kristne, men det kan vi ikke, for da ”måtte vi leve modigere, mere heltemæssigt end vi gør” (68). Og det kan kun livet lære os. Noget andet med et barn: ”Så længe legen er alvoren og sandheden for barnet, kunne det godt ske, at et barn af gudfrygtige forældre, hvis noget sådant faldt det ind, i god tro kunne bede til Gud om noget, der hørte legens verden til. For et ældre barn derimod ville sligt være gudsbespottelse, - om det blandede Gud ind i legen” (57).

Det er derfor Munk lader det lille barn – Maren – spille en afgørende rolle i skuespillet *Ordet*. Knudsen nævner i sin artikel selv fortællingen om enkens søn i Nain, og siger om dette og lignende mirakler, at de ikke sker i vore dage og tilføjer så: ”det er naturligvis ikke Gud, der ikke, nu lige så vel som før, skulle kunne fuldbringe underet, men mennesker ville ikke hjælpes derved, de ville sjælelig sprænges, ødelægges” (59).
Han siger videre: ”Hvis vi fx beder til Gud om vort syge barns helbredelse, og vor tro på, at vor bøn hos Gud vil gøre sin virkning, er lige så simpel og virkelig og alvorlig, som vor tro på, at vort arbejde vil virke til, at vi får dagligt brød, - da kan vi trygt bede; og Gud vil også – hvis han i ydre henseende finder det heldigt for os – forandre tingenes naturlige gang, enten vi så ser det eller ej, for at vor bøn kan blive opfyldt. Og da er denne vor bøn til opbyggelse for os selv, og den er en sand gudsdyrkelse.
Men hvis derimod vi, ved at bede Gud derom, kommer ind i noget eventyrligt, noget ”legende” – selv om ”legen” er nok så smertefuld – da har vi ikke opbyggelse af at bede, og hvad Gud gør for os med hensyn til barnet, gør han da heller ikke for denne vor bøns skyld” (s. 63)

Både for Knudsen og for Munk er der – som allerede nævnt - en tæt sammenhæng mellem troen på Gud og den erotiske kærlighed til et andet menneske.

I "Troens ord" defineres tro som "den evne, den sans, hvorved man erfarer personlighed. I tro mødes den ene personlighed med den anden, både hvor talen er om mennesker indbyrdes, og hvor talen er om mennesket over for Gud" (Knudsen 1933: 108). Både i troen og i kærligheden er der tale om samfund med en anden personlighed – i hengivelse (sml. også artiklen "At være sig selv" i *Livsfilosofi*). I *Kærlighed* forbindes kærligheden til andre – og den erotiske kærlighed til en anden. I *De Udvalgte* forbindes troen på og kærligheden til Gud med den erotiske hengivelse til et andet menneske, (Davids kærlighed til Bathseba og hendes til ham). I *Kærlighed* opfattes den erotiske kærlighed som givende kraft til livet. Det samme er tilfældet i Knudsens artikel om Ludvig Feilberg ("Om sjælelig værdi" i *Idé og Erindring*): "Men jeg kender et ligeløb (dvs. en selvforglemmende optagethed af noget), som er netop sjælelig krafttilførsel: det hjertelige ligeløb, som finder sted mellem mennesker, der står hinanden inderlig nær og mellem mennesket og Gud. Det er en ligeløbstilstand, thi der er selvforglemmelse deri, og selvforglemmelsen er ligeløbets og dermed sjælelivets egentlige særkende" (Knudsen 1949: 50).

Troens og kærlighedens kraft

Noget af det særegne ved Kaj Munks opfattelse af det virkeligt levende liv er hans opfattelse af, at det i særlig grad kommer til udtryk i det kraftfulde i såvel troen som kærligheden.
Tro er for Kaj Munk en tillid til, at vi i vor mest levende tilværelse bæres oppe af og føres ud til verden og de andre af noget kraftfuldt og stærkt – nemlig af livets kilde i os. Denne kraft er ikke noget, vi selv har skabt og råder over. Den kommer til os som en livets gave, men vi kan åbne os mere eller mindre for den. Det er den kraft, vi ser udfolde sig i *Ordet*, hvor det er Johannes' tro - og barnet Marens tro, der skaber miraklet. Det er denne kraft, som Munk i sine erindringer (*Foråret så sagte kommer)* taler om på følgende måde: "Ja, hvordan var det gået til, at Kristus i sin tid havde kunnet opvække døde? – Jo, for han havde en Evne, der var stærkere end selv den Almægtige. Den Evne var Troen. En Moder kan tro sin Forbryder af en Søn saa godt, at han bliver et hæderligt Menneske. Sådan havde Kristus i sin bundløse Naivitet vendt sig mod Gud og kaldt ham Fader. Og se, selv hans Hjerte var smeltet og i Øjeblikket havde han føjet sin Søn. – Saa stor var Troens Magt. Saa stor var Godhedens Magt. - Ja for Kristus havde været i god Tro".

Denne livets kraft, som findes i troen (som altså for Munk også har at gøre med den tillid og forladen sig på, som findes mellem mennesker), den findes også i kærligheden. Og her skal kærligheden – ligesom det er tilfældet med troen – forstås meget bredt, som omfattende ikke bare næstekærligheden, men også den erotisk bestemte lidenskabelige kærlighed og venskabet samt kærligheden mellem forældre og børn.
Her adskiller Munk sig fra Kierkegaard, der skelnede skarpt mellem næstekærlighed på den ene side og forkærlighed for bestemte andre (hustruen eller børnene) på den anden side. Det er kærlighedens kraft, Munk er så optaget af i så indtryksfulde og betagende skuespil fra 1920erne som *I Brændingen, Kærlighed og Havet og Menneskene*. Her betones kærlighe-

den så stærkt, at ikke bare Gud, men også Jesus forstået som Guds søn (men altså ikke som mennesket Jesus) træder i anden række. I *I Brændingen* siges det, at "skidt med, om han (Kristus) har været til eller ej – giver han mig kraft nok til at følge Ordet, er han mig levende nok". Og i *Kærlighed* mener den ikke-troende præst Ejnar Kargo på sit dødsleje at høre Jesus på krucifikset over sengen sige: "Om du tror på mig eller ikke, lad fare! Jeg tror på dig."

Kaj Munks forståelse af kristendommen er altså knyttet til tanken om livet selv – den kraftfuldhed, som ligger i det virkeligt levende liv, og som især viser sig i troen og kærligheden.
En lignende forståelse af troens kraft finder man i Villy Sørensen: *Jesus og Kristus*. Han skriver: "En tro, der kun ytrer sig i ord er ikke virkelig – virkende – tro; sand tro består ikke i en forestilling om noget (utroligt), og den står ikke uden videre i menneskets magt; den er snarere en spontan følelse af at være i overensstemmelse med noget, der rækker ud over en selv, hvad mennesket gør, når det er helt i sin stræben, troen er en udelt kraft" (Sørensen 1992: 21).
Ganske i overensstemmelse med Munks skelnen mellem miraklet og det egentlige under skriver Villy Sørensen om Jesu helbredelser som "ikke er et middel til at fremkalde tro, men tværtimod en følge af troen: "Det skal ske dig, som du troede" (Mat. 8, 13). Mirakeltro er overtro eller undertro, men troen selv kan være mirakuløs" (24).

Men skal man give et samlet billede af Munks livssyn, er der endnu et element, der må nævnes, nemlig hans tanke om, at denne gudgivne kraft må forenes med menneskets egen kraft, dets viljesmæssige kraft eller styrke.
I et brev til en veninde fra 1927 stiller Munk det spørgsmål til sig selv: "Hvilken rettesnor skal jeg give mit liv?" Hans svar er: "De er to: 1) Det gælder om at være stærk. 2) Det gælder om at være god". (Citeret fra Gemzøe og Pahuus 1019: 9).
At Munk havde dette livssyn hele sit liv fremgår af hans erindringer fra 1942, hvor han et sted sætter "den ranke og rasende vilje" sammen med godheden, hvorom han siger "godheden er livets nøgle".
Det er klart, at Munk med to så forskellige, ja, modsatte idealer, som på den ene side styrkeidealet og det hermed forbundne ideal om storhed, og på den anden side godhedsidealet, må befinde sig i en indre strid, og at han derfor må forsøge dels at klargøre sig, hvordan de to idealer nærmere må forstås, dels at forsøge at forene dem i en sammenhængende livsanskuelse, selv om de umiddelbart står i modstrid med hinanden.
Nok er de fælles om at prise kraft og styrke og det aktive over for det passive – og dermed også fælles om at rumme det ukuelige og sikre, som Munk taler om i sit smukke digt "*Den blå anemone*".
Men der er nu engang stor forskel mellem selvudfoldelse og selvhengivelse – og på det samfundsmæssige niveau mellem at hylde diktatoren, der har evnen til at ville ét (som Munk har gjort i skuespil som *En idealist og Sejren*), og at hylde det samtalebårne fællesliv (som Munk gør det i *Niels Ebbesen)*. Og det er en sådan klarlægning og undersøgelse, han foretager i sin digtning, ikke mindst i dramaerne, eftersom dramaet som genre er skabt til at modstille og gennemleve forskellige modstridende holdninger.

Munk sammenfattede sin opfattelse af kristendommen – og dermed sit syn på, hvad det for alvor kommer an på i tilværelsen – altså på at leve det virkeligt levende liv og på godhed og kærlighed – med udtrykket "Ærbødighed for Kristus".

Den opfattelse er gennemgående i hele hans liv og forfatterskab og findes også i de sidste små skuespil, han skrev, fx *De Herrer Dommere*.
Men samtidig skal det siges, at Munk i løbet af 30erne ændrede syn på, hvad det kommer an på i tilværelsen i retning af en – hvad jeg vil kalde – moralistisk og gerningsretfærdighedspræget kristendom.

Anker Gemzøe og jeg har i *Kaj Munks digtning og livssyn* argumenteret for, at den vigtigste og bedste del af Munks digtning og livssyns-tænkning er at finde i skuespillene fra 1920erne og ikke i 30erne, hvor Munk ellers spillede en meget stor rolle – både på teatrene og med sit journalistiske forfatterskab, samt i 40erne med tre prædikensamlinger.

Heldigvis betød besættelsen gradvist en fornyelse af – og forbedring af - forfatterskabet med skuespil som *Niels Ebbesen* og *Før Cannae* – og med den store erindringsbog *Foraaret saa sagte kommer.*

Litteraturhenvisninger

Gemzøe, Anker og Mogens Pahuus (2019): *Kaj munks digtning og livssyn*. Aalborg Universitetsforlag

Grønbech, Vilhelm (1973): *Jesus menneskesønnen*, Gyldendal

Jensen, Johannes V. (1960) *Myter I-II*, Gyldendal

Knudsen, Jakob (1933): *Kristelige foredrag og andre afhandlinger,* Gyldendal

Knudsen, Jakob (1948): *Livsfilosofi*, Gyldendal

Knudsen, Jakob (1949): *Idé og erindring*, Gyldendal

Løgstrup, K. E. (1995): *Prædikener fra Sandager-Holevad,* Gyldendal

Munk, Kaj (1948a): *Prædikener*. Kaj Munk. Mindeudgaven, Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck),

Munk, Kaj (1948b): *Kærlighed og andre skuespil.* Mindeudgaven, Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck)

Munk, Kaj (1948c): *Cant og andre skuespil*. Kaj Munk. Mindeudgaven, Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck)

Munk, Kaj (1949): *Foraaret saa sagte kommer.* Mindeudgaven. Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck)

Pahuus, Mogens (1993): *Livet selv. En livsfilosofisk tolkning af kristendommen*. Philosophia

Pahuus, Mogens (1989): "Livsfilosofisk teologi" i K. Holm (red): *Dansk kirkeliv 1988-89*

Pahuus, Mogens (1998): *Uendelighedslængsel,* Philosophia

Sørensen, Villy (1992): *Jesus og Kristus*, Gyldendal

Pullich, Fritz (1940): *Livets evangelium*, Gyldendal

I kvindens vold
Madonna-motivet i Kaj Munks *Kærlighed*

Af stud.theol. Ida Gammelmark Bøgh

> ”Der tales ofte om Tro, at Kristendommens Nøgleord er Tro. Men Tro er ikke Kristendommens dybeste Ord, maaske er det dens stærkeste, men dens dybeste Ord er Kærlighed.” (Munk 1941).

Sådan siger Munk i sin prædiken første søndag efter påske 1941. Alligevel har Munks tidlige skuespil *Kærlighed* fra 1926 i mange år stået i skyggen af det andet store ungdomsstykke, *Ordet*, hvor hovedtemaet er troen. Men *Kærlighed* rummer væsentlige pointer, der giver indblik i Munk som dramatiker og teolog, og som gør dramaet til oplagt genstand for teologisk analyse.

Dramaets hovedperson, Ejnar Kargo, er en ung præst, indfødt københavner, som har taget et embede vestpå for at skrive en disputats. Færdig bliver den aldrig, da Kargo ”træffer noget større end sig selv”, (1948, 94) nemlig kærligheden *til* – og *fra* – folket i sognet.
Vestjyderne har, grundet deres barske liv, brug for troen på Guds kærlighed og forsyn. Den forkynder Kargo for dem, skønt han er overbevist om, at kristendommen er løgn. Desuden står Kargo i et kærlighedsforhold til Ingeborg Thomsen, der er gift med sognerådsformand Anton Thomsen, Kargos bedste ven.
Tingene kulminerer, da den missionske lægmandsprædikant Peter Andersen klager til den gejstlige øvrighed over Kargos personlige forhold, både hvad angår hans manglende tro og kærlighedsforholdet med Ingeborg. Herefter begynder mange at tage afstand fra ham. Det hjælper ikke hans sag, da Peter Andersen afslører Kargos bedrag for Anton, der indtil nu også er blevet skærmet af præstens løgn om forholdet til Ingeborg. En fremskreden tuberkulose driver Kargo til dødslejet, hvor han inden sin død mødes af først Anton, så Ingeborg og til sidst den Gud, han ikke tror på.

På grund af dramaets prekære hovedkarakter har forskningen i skuespillet desværre lidt overvejende under en bestemt teologisk læsning, der har været mere optaget af utroskabens moralske problem end af skuespillets blændende litterære – og teologiske – kvaliteter.
Den posthume udgivelse af Munks breve til Niels Nøjgaard, *Af et overfladisk, gejstligt Menneskes Papirer* (Munk 2001), har kastet nyt lys over *Kærlighed*, særligt kærlighedsforholdet mellem Ingeborg og Kargo, men også i høj grad Ingeborg som selvstændig figur. De hjælper med til at fastslå Ingeborgs rolle som absolut bærende for skuespillets hele mening.
Som vi skal se i det følgende, er Ingeborg ikke kun elskerinde, men personificerer madonnaen, der spillede en betydelig rolle i Munks teologiske univers.

Kærlighed i Munk-forskningen

Kærlighed har kun i begrænset omfang været behandlet selvstændigt i forskningen. Alligevel er det tydeligt, at skuespillet stod Munks hjerte nært. Det skriver både Hans Brix og Niels Nøjgaard (hhv. Brix 1946 og Nøjgaard 1946).
Trods kærligheden til *Kærlighed* ønskede Munk ikke skuespillet opført før

1935, muligvis på grund af flere selvbiografiske elementer i skuespillet, men noget tyder også på, at den pastorale forfængelighed har afholdt ham fra "[…] at lægge Navn til et Stykke, der handler om Hor" (Nøjgaard, 178).

Per Stig Møller tolker pastor Kargo som et menneske, der bærer tvivlens byrde.
Det mener jeg er en fejl. Skuespillets hovedperson bærer netop ikke tvivlens, men *sandhedens* byrde, og det fremgår tydeligt i akt III, hvor samtalen mellem biskop Gevø, provst Haderslev og Kargo udspiller sig og for publikum afslører, at Kargo ikke tror på Gud, men "er slave af Sandsynligheden" (Munk 1948, 95).
Akt III modificerer på ingen måde Kargos manglende tro på Gud, men understreger tydeligt, at han ganske enkelt ikke tror. Det er en byrde, fordi den tvinger ham til at se livet, som det er: grusomt. Det er dét, der foranlediger hans løgn for menigheden, og det er derfor, han kan skærme dem med sin løgn.

David Bugge (Bugge 2009) tager Munk på ordene om, at det store ved Kargo er, at han "lyver til hans tunge stivner" (Brix 1946, 152). Bugge lader løgnen om Guds beskyttelse og forsyn stå i kærlighedens tjeneste, og relativerer ikke løgnen, som Per Stig Møller gør. Kargo er ikke tvivler; men han ved, at verden, som den er, er brutal og smertefuld. Det er derfor, han af kærlighed lyver lykken frem i sin menighed. Bugge har sans for den radikale kærlighed i Kærlighed. Det gælder både Kargos kompromisløse tro på gudstro, men også Guds udsagn fra krucifikset til Kargo, der står som den ultimative, radikale kærlighed.

Ricardt Riis er en stor hjælp, hvis man skal finde hoved og hale i de forskellige forarbejder til *Kærlighed* og de rettelser, der er foretaget mellem 1925-1935. Men Riis har også et noget ensidigt fokus på det erotiske, når han i sin artikel i *Munkiana* fra 2009 spekulerer i Hilde Skyttes[35] følelsesliv, fx: "Men jeg tror ikke, denne betragtning [at Hilde skulle være mere interesseret i præsten Munk end Munk selv] holder for en nærmere prøvelse, heller ikke selv om man måske vil føje til, at det ofte kan være svært for unge kvinder at skelne en religiøs trang fra en erotisk" (Riis 2009, 47).
Desuden virker Riis optaget af - som en anden provst Haderslev - at bedømme dramaets dogmatiske korrekthed. Hans konklusion er usammenhængende, når han fremstiller tesen om, at pastor Kargo slet ikke lyver for menigheden, idét han tror på elskov, på elskovsguden. Det bygger han på en tvivlsom analyse af Niels Møllers digt *Annabella*, der blev læst op i akt VI, da skuespillet blev opført i 1935.

Kritikken af Riis, hvad angår hans fortolkning af *Annabella*, kan findes i Anker Gemzøe og Mogens Pahuus' nylige udgivelse. De giver et godt bud på en fortolkning af stykket, der rummer referencer til Løgstrups kærlighedsfilosofi, og de slår fast, at Munk sandsynligvis hentede inspiration fra Jakob Knudsens roman *Inger*.
En anden vigtig pointe ifølge Pahuus og Gemzøe er, at den lidenskabelige kærlighed har en religiøs dimension hos Munk. Dette viser sig også at være tilfældet i min læsning af skuespillet, og det bliver især klart, når man arbejder med forarbejdet til *Kærlighed* i form af brevene til Niels Nøjgaard, men også kladderne fra 1926. Trods flere gode takter hos flere af fortolkerne, får ingen af dem frem-

skrevet den helt afgørende rolle, som madonnaskikkelsen spiller i stykket.

Madonna

Ingeborg Thomsens og Ejnar Kargos kærlighed er mere end en kortvarig affære. Deres forhold har stået på i fire år (Munk 1948, 91). Ligesom Kargo er Ingeborg et romantisk gemyt, men gift med en mand, der er mere praktisk anlagt. Det er allerede tydeligt i akt I, hvor Ingeborg og Anton kommenterer forskelligt på nattens kulde. Da Ingeborg ser de lysende stjerner, bemærker Anton tørt, at de ingen varme giver. Men Kargo ser det samme som Ingeborg, og det er noget af det, der binder dem så nært sammen.
I brevromanen skriver Munk om en tur til Hvide Sande med Skytteparret og sin kusine Ida. Da mørket falder på, vil Hilde op på klitten for at se på stjerner. Men Niels gider ikke:

> Nøjgaard! Jeg skriger dit Navn i dette Øjeblik, jeg skriver det: han gad ikke; der er en Præst i denne Satans Indretning, der kalder sig Kristi Kirke, der har vovet at vie Gunhilde Marie Kristine Nygaard til en Mand, der ikke gider gaa op paa en Klit en skælvende Sommernat for at skue Guds Verden daarende skøn. Saa gik vi derop, vi to, der hørte sammen...
> (Munk 2001, 29)

Brevene, Munk skrev til Nøjgaard, er i det hele taget en stor hjælp, hvis man skal forstå Munks syn på kvinden. Kvindesynet i disse underbygger nemlig fint Ingeborg som den figur, Hilde Skytte har stået model til i skuespillet, og hun bliver inkarnationen af en kvinde a la Munk, der både er jordisk og åndelig, erotisk og hellig, på én og samme tid Madonna og Pernille.[36]

Munk opererer med en sammentænkning af kvinder og kvindernes kvinde: Jomfruen Maria. Alle kvinder bærer jomfruens reminiscens. Moderskabet er for Munk kvindens sted for livsudfoldelse, det er for alvor der, man forstår, at hun er foreningen af det erotiske og det hellige.
I artiklen "Daaben og Julen" skriver Munk, at moderen med barnet er "Menneskehedens højeste Symbol, det inderligst dyrkede og tilbedte." (Munk 1949c, 293)
Denne katolsk prægede opmærksomhed på Gudsmoderen fulgte ham hele livet. I en anden artikel, "Moderen i Himlen", (Munk, 1949b) skriver han om dette, og i sine erindringer kommer Madonna til ham i hans unge moders skikkelse i den katolske kirke på Stenosgade.
For Munk er det ikke vigtigt, om Madonna-tilbedelsen er teologisk forsvarlig (se fx 1949b). I *Kærlighed* er Ingeborg ikke bare et sindbillede på Guds kærlighed. Hun bliver for Kargo udtrykket for kærlighedens magt, som Munk knytter til kristendommen.

Ingeborg udfoldes først direkte som madonnafigur i akt VI. Det eneste sted, Kargo direkte kalder Ingeborg for Madonna, er tidligere, i akt IV (Munk 1948, 106), men i akt VI udmaler Kargo den første gang han så hende. I kladden fra 1926 gør Munk her noget mere ud af at understrege en "anti-Raphaelsk" madonna. Hun er ikke en ophøjet figur, men en simpel bondepige. Replikken lyder:

> Aah, Inge, dengang jeg saa dig rigtig første Gang, da havde jeg kendt dig i over 3 Aar, det var en Aften i Solned-

> gangsskæret, du sad med din Dreng paa Armen. Raphael! Raphael! du duer dog ikke – aah nej. Jeg, der altid havde foragtet Bønder – – den Aften forstod jeg, Inge, hvorfor Gud valgte en Landsbypige til at føde sin Søn. Lille Inge, Tak for Livet. (KÆ26 VI + KÆVI35).

Kvindens og Guds rolle flettes sammen i flere af Kaj Munks skuespil. I *Havet og Menneskene* elsker hovedpersonen Gunhilde præsten Erik. Hun bliver gift med Henrik, men glemmer aldrig sin kærlighed til Erik. Deres genforening giver stærke mindelser om afslutningen på Ibsens episke digt *Peer Gynt*[37], hvor Solveig heller aldrig opgiver kærligheden til Peer. Hun er den, der bærer ham med sin kærlighed, også selvom han vender sig fra hende. I slutscenen i *Havet og Menneskene* lyder Eriks bøn til Gunhild:

> Præsten: Gunhild, jeg er en Mand — kan ikke elske som du. Men for anden Gang beder jeg dig: gem mig i din Kærlighed. Saa straalende glad du er, saa straalende ung og smuk, saa fuld af Styrke og Tro. […] Aah, Gunhild, du skal kaste din Kaabe over mig […] (Munk 1948, 83)

Kvinden kan, som Gud, elske uforbeholdent. Hun er, og særligt i moderskabet, for Munk et ophøjet væsen.

Ikke bare i dramaerne, men også i brevromanen kan Madonna-tanken findes hos Munk. Da han skal fortælle Nøjgaard om en aften med Hilde på klitten i Hvide Sande erklærer han:

> Den nat forstod jeg, at det ikke blev en Kongedatter, en Kunsterinde [...], som Himlens Gud omsider forelskede sig i [...]; det blev en Landsbypige, han skænkede sin Kærlighed, endog hun alt var trolovet med en anden. Jomfruen Maria. (Munk 2001, 34)

I VI akt henviser Kargo til en nat på klitten, hvor Ingeborg og han "oplevede Gud" (Munk 1948, 118). For den unge Munk var den sene aften med Hilde på en klit i Hvide Sande også en oplevelse af Gud. Han skriver til Nøjgaard: "[. . .] Jeg kender ikke Forskel paa Gud og Satan [. . .] var det jeg oplevede i Aftes, sendt mig af Satan, saa kommer jeg dog vist til at tjene Satan alle mit Livs Dage. For jeg har aldrig følt mig nærmere det, jeg kalder Gud" (Munk 2001, 37).

Magt og afmagt

Det er hos Ingeborg, Kargo henter kræfter til at bære sandhedsbyrden for menigheden. Han bærer den tunge byrde ikke at kunne lyve sandheden bort for sig selv. Hans liv er et liv i sandhed og derfor i smerte. Han vil ikke byde menigheden det samme. Det ser biskoppen under den tjenestlige samtale i akt III, og han kalder også den opgave, Kargo har sat sig selv på, for "overmenneskelig". Men til det svarer Kargo: "Jeg havde jo hende," (Munk 1948, 95).
Ingeborgs kærlighed gør hele dysten værd: "Faar jeg blot vekslet et Blik med hende, blot hver fjortende Dag, har jeg Kræfter til alt." (Munk 1948, 98).
Hans tiltro til Ingeborgs kærlighed er lige så stærk som hans manglende tro på Gud. For biskop Gevøs spørgsmål om, hvad der ville ske, hvis Ingeborg stoppede med at elske Kargo, har han kun smil til overs.

Kargos kryptiske svar til biskoppen i akt III, blandt andet med udsagn som: "Ingen kan drive Havet," og: "Stormen kan ingen vende," (Munk 1948, 98) har sin pendant i den skjulte samtale, han fører med Andersen.[38]

Mens Andersen refererer til vejret som Guds fysiske åbenbaring af nåde eller tugt, bruger Kargo stormmetaforen, når han tænker på kærligheden mellem ham og Ingeborg. For mens Kargo er høfde[39] for menigheden, er Ingeborg Kargos høfde. Hun er den, der med sin kærlighed skærmer ham fra smerte og ensomhed, og det uden at vide, at Kargo ikke selv ejer troen. Om Kargo lånte morgenrødens vinger og slog sig ned i sachsisk Schweitz (Munk 1948, 98), ville Ingeborgs kærlighed holde ham fast. Hun er mere end en elsker – hun er en frelsende figur.

I kladden til *Kærlighed* fra 1926, og i den bearbejdede udgave af akt VI, viser dette forhold sig i en replik fra Kargo til Ingeborg: "Inge, i alle andre Forhold, er det mig, der har baaret Livet, men i din Kærlighed, Inge, har Livet baaret mig." (KÆ26 VI + KÆVI35) Kærligheden mellem Ingeborg og Kargo er den, der sætter ham i stand til at elske menigheden.

Niels Møllers digt "Annabella" kan have inspireret Munks billedsprog. Digtet findes i digtsamlingen *Røster* fra 1897, og det indgår som en del af akt VI i kladden fra 1926. Det handler om en ung kvindes erindringer om en sommers elskov.

Annabellas elsker er blevet gift med en anden, men erindringens hemmelige sødme ejer hun. I digtets tredje strofe lyder det:

"Hvor kan jeg med spæde hænder drive bort det dybe hav?" (Møller 1897). Ingeborgs kærlighed er ude af Kargos hænder, han er i Kvindens vold.

I Guds vold

Efter afsløringen af Kargos forhold til Ingeborg, er Kargo blevet sengeliggende i præstegården med tuberkulose. Men han lades ikke alene. Anton kommer i forsonende ånd for at fortælle, at han – selvom det smerter ham – kan søge om skilsmisse, så Ingeborg og Kargo kan være sammen. Men Kargo afslår og beder Anton om ikke at nævne skilsmisse med et ord til Ingeborg. I stedet giver han ham sit livsråd med videre: "Saa stræk dig kun til det yderste af din Begrænsning for at forstaa hende; spadser med hende i Maaneskin, og lad som om du synes det er kønt [. . .]" (Munk 1948, 117)

At lade som om for at glæde den, man elsker, er jo netop det Kargo har gjort, både som præst, og i forhold til Ingeborg. Han har været en høfde for menigheden og for Ingeborg; stået mellem dem og det altopslugende, dødbringende sandhedens hav.

Ind træder Ingeborg nu, sammen med solskinnet,[40] for at være hos ham den sidste tid. Nu befinder Kargo sig virkelig i Guds solskin. Straks er de to sammen i digtningen, på en gåtur i engen, som Ingeborg maler med ord for Kargo. Kargo siger da til Ingeborg: "[…] - vi har Øjne sammen, tror jeg, jeg ser med dine, fra den Dag af blev Jorden skøn." (Munk 1948, 118).

Det, som Kargo har gjort for menigheden – ladet dem se jorden med troens øjne, så den (for)blev skøn – nøjagtig det samme har Ingeborg gjort for Kargo. Og nu digter Kargo for Ingeborg: Han lader Gud

vie dem. Da Ingeborg har givet sit ja, og de giver hinanden hånd derpå, er der en interessant variation mellem 1926-udgaven og den forkortede mindeudgave fra 1949. I versionen fra 1926 er Kargo åbenbart et øjeblik for svag til at holde sammen på sig selv, og han hvisker: "Aah ja. I Drømmen er Livet." (KÆ26 VI & KÆVI35). Her lever 1949-udgaven op til Munks eget ideal om, at Kargo tager løgnen – eller sandheden – med i døden. Kargo må bære sandhedsbyrden til det sidste, for Ingeborgs skyld, han må være hendes høfde, selv nu, da dødens hav slår ind mod ham.

Kargo er måske alligevel ikke alene med byrden, for pludselig bliver krucifikset på væggen levende. Den Gud, Kargo ikke tror på, river sig nu løs fra alle krav og love, og bliver klar i mælet: "Om du tror på mig eller ikke, lad fare, jeg tror på dig." (Munk 1948, 119).
Det er næsten, som om Gud selv er enig med Kargo i, at sandheden er et studenterproblem (jf. Munk 1948, 92). Kærligheden er ikke bundet af noget, heller ikke af sandheden. Den er ude af hænderne på mennesket, for den er i Guds hænder. Kargos tro er ikke den, der frelser – det er Guds tro på ham derimod.[41]

Den lille Madonna, Ingeborg Thomsen, kaster sig hulkende over Kargos lig, da han har sagt de sidste ord. Nu slår dødens hav ind mod høfden, men det rammer ikke Ingeborg og sognebørnene. Hun (og de) mister Kargo i tiltro til, at han er i Guds hænder, og at hun skal se ham igen. Det er fuldbragt.

Ingeborg er skønnere end alle Madonnaens mester, Raphaels, billeder. Hun er den simple landsbypige, Kargo elsker så højt – hun er for Kargo den rigtige Madonna: "Inge, din ubevidste Ynde, din hele Umiddelbarhed, din Enkelhed, Barn og Kvinde, Inge, lige dejlig i Sjæl og Legeme, Inge, min Inge" (KÆ26 VI).
I Ingeborg fødes, og fastholdes, spændingen mellem den guddommelige og den erotiske kærlighed. Hun er både det uskyldsrene barns mor og den erotiske kvinde; hun er den, der giver Kargo de overmenneskelige kræfter til hans gerning; hun er den, han elsker.
Ingeborg og Kargo har gensidigt brug for hinanden for at forløse deres roller i skuespillet. Hun former Kargo med sin kærlighed til at være den, han er, og han maler omvendt hende i Madonnaens billede. Hendes kærlighed er guddommelig, men konteksten for åbenbarelsen af den er hendes kærlighed til Kargo. Hun er kvinden bag det hele, og bag hende står Gud.

Rafaello Sanzio (Rafael): Siddende Madonna med barn, tidlig skitse (1500-1502)

Litteratur

Brix, Hans 1946: – *Hurtig svandt den lyse Sommer! Kaj Munk 1942- 44*. København.

Bugge, David 2008: "Løgnen og livet", i: Nygaard, Henrik & Austad, Torleiv:

Kaj Munk - Opgørets Dramatiker. København.

Gemzøe, Anker & Pahuus, Mogens 2019: *Kaj Munks digtning og livssyn*. Aalborg Universitetsforlag

Munk, Kaj 1934: *Senaftens uden for Det kgl. Teater*. Berlingske Tidendes Søndagstillæg, 9. december 1934.

Munk, Kaj 1941: *Ved Babylons Floder.* Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. København.

Munk, Kaj 1948: *Kærlighed*, opført 1935, først trykt i *Mindeudgaven Kærlighed og andre Skuespil*. Ved Niels Nøjgaard og Knud Bruun- Rasmussen, s. 67-119. København.

Munk, Kaj 1949a: "Nøglen til 'Kærlighed'", Bergens Morgenavis 9. november 1940, her citeret efter *Mindeudgaven Dagen er inde og andre Artikler*. Ved Niels Nøjgaard og Knud Bruun-Rasmussen, s. 210-11. København.

Munk, Kaj 1949b: "Moderen i Himlen", Vore Damers Jul. 1941 – *Saa fast en Borg*, her citeret efter *Mindeudgaven Dagen er inde og andre Artikler*. Ved Niels Nøjgaard og Knud Bruun-Rasmussen. København.

Munk, Kaj 1949c: "Daaben og Julen", Julestjernen 1942 – *Saa fast en Borg*, her citeret efter

Mindeudgaven Dagen er inde og andre Artikler. Ved Niels Nøjgaard og Knud Bruun-Rasmussen. København.

Munk, Kaj 2001: *Af et overfladisk, gejstligt Menneskes Papirer*. København.

Møller, Niels 1897: *Røster.* København.

Møller, Per Stig 2014: *Kaj Munk - Digter, præst og urostifter.* Gyldendal.

Riis, Ricardt 2009: "Mirakeltro, missionsk tro, elskovstro... Trosvarianter hos den unge Kaj Munk", i *Munkiana,* 42, 2009, 13. årgang. Aalborg.

Arkivmateriale

Kærlighed, håndskrevet manuskript, Kaj Munk Forskningscentret, Aalborg Universitet, KMF-nr. 27.09.01, af Ricardt Riis vurderet til formentlig at være det oprindelige manuskript fra 1926. (KÆ26)

Kærlighed, håndskrevet manuskript af akt VI, Kaj Munk Forskningscentret, Aalborg Universitet, KMF-nr. 17.10.01, af Ricardt Riis vurderet til formentlig at være omarbejdelse fra 1935. (KÆVI35)

35 Kvinden Kaj Munk skriver til Niels Nøjgaard om i brevsamlingen fra 2001

36 Et udtryk, der er formuleret i Munks festspil, Senaftens uden for Det Kongelige Teater (Munk, 1934), som blev skrevet i anledning af Holbergs 250-års fødselsdag. Her bekender Holberg sig til de to kvinder: Madonna, kirken, den pligtskyldige og rene, og Pernille, teateret, en ferm og veloplagt tøs.

37 Gemzøe og Pahuus gør opmærksom på ligheden med Peer Gynt i deres bog, men påpeger også forbindelserne til andre store Ibsen-skuespil (Pahuus 2019, 180-182). Bugge nævner det også i sin artikel fra 2009 (Bugge, 122)

38 Kaj Munks brug af naturmetaforene i Kærlighed til at opridse to teologiske positioner kalder på en artikel for sig, og jeg har derfor valgt her kun at berøre det i det omfang, det tjener til forståelsen af Ingeborgs rolle.

39 Ved dramaets begyndelse, får man indsigt i Kargos ønske om at opføre høfder ved kysten, så at havet ikke skal æde den op. Men Kargo er i overført forstand en høfde, når han stiller sig mellem menigheden og sandheden. Det kan han kun i kraft af Ingeborgs kærlighed.

40 Stedet lyder: " [. . .] Se nu hvor Solen skinner ind til mig. Alle Skyerne er drevet bort". (Munk 1948, 117)

41 Hvad der foranlediger replikken er omdiskuteret. Gemzøe og Pahuus' bud er, at det centrale ikke er, hvorvidt Kargo tror eller ej, men at Kargo – og publikum med – "føler sig overbevist om, at det, han har gjort i forhold til Ingeborg og menigheden er fuldt ud godt og gyldigt." (Pahuus 2019, 155). En analyse, jeg er delvist enig i. Riis foreslår, at Kargo hen mod slutningen alligevel henvender sig til Gud. Per Stig Møllers fortolkning kobles til Kierkegaards udsagn om, at "Gud er kærlighed, og når et menneske af kærlighed glemmer sig selv, hvor skulle Gud da glemme ham! Nej, medens den kærlige glemmer sig selv og tænker på det andet menneske, tænker Gud på den kærlige," (Møller 2014, 456). Men dermed bliver Guds kærlighed betinget. Jeg mener, man må gå planken ud og forstå det, som var det vitterligt Gud, der talte til Kargo (og os), og dermed se, at hans udsagn er performativt. Diskuterer man, om Kargo til slut kommer til tro på traditionel vis (hvad det så end betyder), så overser man stykkets egentlige pointe. Hvis netop disse ord er fortolkningsnøglen til stykket – som Munk selv skriver i "Nøglen til Kærlighed" (Munk 1949a) – suspenderer Gud troen som betingelsen for hans godtagelse af et menneske. Kærligheden i Kærlighed er lovløs, radikal og ubetinget, det er den almægtige kærlighed, som Kargo beskriver for Rebekka i akt II. Det er da også en gåde, der klares for Kargo, da Gud selv bliver levende, og som i akt III, da Biskop Gevø citerer Kærlighedens højsang, hører man også ekkoet af det her (Munk 1948, 119)

Kaj Munk, Arne Sørensen og Dansk Samling

Af Søren Dosenrode

Der er skrevet meget om Kaj Munk[42] og en del om Arne Sørensen[43], men Kaj Munks forhold til Dansk Samling og dermed til Arne Sørensen, som partiets karismatiske leder, er underbelyst i forskningen; det er denne artikels mål at råde bod på dette.[44]

På Kaj Munk Forskningscentret, Aalborg Universitet, ligger der 49 breve fra Arne Sørensen, stifteren af partiet Dansk Samling, til Kaj Munk[45].
Det første brev er afsendt 24. juli 1936 dvs. lige før Dansk Samlings (DS) officielle stiftelse i oktober 1936, og det sidste er dateret 7. december 1943, altså knapt en måned før mordet på Kaj Munk natten til 5. januar 1944 og efter, at Sørensen var gået under jorden. Dertil kommer en korrespondance mellem Lise Munk og Arne Sørensen efter mordet på Kaj Munk, hvilke ikke er inddraget i denne analyse.

Denne artikel er bygget op i fire dele. Først præsenteres Dansk Samlings udgangspunkt og udvikling frem til Kaj Munks død i januar 1944[46].
Derefter følger et afsnit om Kaj Munks politiske ståsted i 1930'erne og frem til sin død. Efterfølgende skitseres udviklingen i forholdet mellem Arne Sørensen og Kaj Munk, og der vil være en kort opsamling.

Dansk Samling

Dansk Samling blev grundlagt i oktober 1936 på Tommerup Højskole. Initiativtageren, idemageren var højskolelærer, kulturskribent og tidligere socialdemokrat, Arne Sørensen, der havde samlet en lille kreds omkring sig (Lundbak 2001, kap. 2).
Allerede i sin noget løse vision 'Det Moderne Menneske' fra 1936 plæderede Sørensen for, at Europa befandt sig i et tidehverv. Som et forspil til det senere samarbejde med Munk kan det nævnes, at Sørensen kontaktede Munk før den officielle partigrundlæggelse.
I DS-tidsskriftet, 'Det Tredje Standpunkt'[47], der begyndte at udkomme i oktober 1936 begynder konturerne at tegne sig. I introduktionen beskrives en kamp mellem revolutionære, reaktionære og en ungdom, der begynder at tage ansvar (DS 1936, p. 2). Der er brug for pejlemærker, standpunkter (SD 1936, p. 3): "De to afklarende standpunkter er her kristendommen og nationalismen. Begge opfattes som noget nyt og levende, den sidste endda – som tilfældet er under nationalsocialismen – udvidet fra at være national samling til at være livsanskuelse og religiøs tro. Mellem disse to anskuelser vil den haardeste kamp komme til at staa. Begge forlanger i vore dage at være absolutte."[48]

Senere i samme nummer udtrykker Sørensen, at folket er trætte af politik, som det betegner som bedrageri (DS 1936, p.5). Men der er brug for en ny politik, der fjerner de gamle partier, som vil arbejde på en dansk samling, noget der samler by og land, unge og gamle og udraderer klassemodsætningerne. Endeligt undsiger han, at det kommende parti

bliver nazistisk (DS 1936, p. 6-9). Derefter sammenfatter Sørensen DS´s politiske mål i tre, noget luftige, mål (DS 136, p. 10):
"1. Den danske nation maa samles. […]
2. Bag denne samling maa staa kristendommens opgaver og muligheder […]
3. Ud fra denne opfattelse er mennesker fri. […]".

Temaer, der går igen, når man gennemlæser Det Tredje Standpunkt, og paralleltidsskriftet Nyt fra Dansk Samling, er netop: det nationale, forsvarspolitik, liberalismens og socialismens forsagen, arbejdsløshed, fattigdom i byerne og på landet, og ønsket om at bygge bro mellem by og land.

I juni 1937-udgaven af Det Tredje Standpunkt fremlægger Arne Sørensen sine arbejdslinjer for DS (DS 1937, p. 178-189), der underskrives med ordene: Frihed – ansvar – orden.

Indledningsvis beskrives Danmarks situation, hvor landet på en ene side har et meget dårligt økonomisk forhold til England, der presser os ud i fattigdom, og på den anden side Tyskland, hvor situationen er hårdere bl.a. i forhold til Sønderjylland (DS 1937, p 178). Sørensen er bekymret over (DS 1937, p. 179): "[…] tyske drømme om, at ogsaa Danmark skal blive nationalsocialistisk, [der] kan vi kun svare, at vi med *Dansk Samling* har sagt nej til enhver videreførelse af de politiske ideer, som i dag behersker vort folk, vi er enige med tyskerne i, at disse partier og ideer er ved at raadne op, og at de driver det danske folk mere og mere ud i ansvarsløshed, ligegladhed og fortvivlelse. Vi erkender fuldt ud, at det er opgaven i dette aarhundred at skabe en helt ny politik ud fra andre forudsætninger end dem, der gjaldt i det 19. aarhundrede.

Men [min fremhævelse] samtidigt maa vi paa det bestemteste fastholde, at der i den tyske nationalsocialisme er væsentlige elementer, som er os ganske og aldeles fremmede. […]. Vi ønsker heller ikke, at vor levende kristendom skal skubbes i baggrunden af en selvherlig racedyrkelse eller andet hedenskab. I forlængelse af dette kan vi kun paa det skarpeste fordømme de naive og ansvarsløse danske forsøg paa at skabe en "nationalsocialisme" her i landet".

Det er oplagt, at Sørensen her prøver at skabe en demarkeringslinje overfor danske (og tyske) nationalsocialister. Men hvad ønsker DS så? Kristendommen er central, og Sørensen fortsætter (DS 1937, p. 181):

"Alle de nye politiske systemer i det 19. og 20. aarhundrede har ikke blot været politik, men de har alle samtidigt været det sted i menneskekulturen, hvor hedenskabet som aktiv religion slap ind. Det gælder liberalismen og socialismen, og det gælder i maaske endnu højere grad kommunismen, nationalsocialismen og fascismen."

Der lægges oplagt op til et opgør med både de gamle og de nye partier og strømninger.

Derefter spørger Sørensen retorisk:
Hvordan vil vi opbygge et nyt Danmark (DS 1937, p. 182-189)?

Først behandles regeringsformen, hvor Sørensen kritiserer demokrati, partima-

skineri og partidisciplin, der forhindrer fx offentlige forhandlinger om lovene.
Kuren? (DS 1937, p. 182): "Vi maa *med vor folkelige rejsning* som baggrund omskabe det danske styre saaledes, at der på en gang sker det, at *folket faar langt mere større frihed, og staten langt større magt.*"

Arne Sørensen

Konkret forestiller Sørensen sig, at kongemagten fortsætter som konstitutionelt monarki; at der skal vælges en 'førstemand' ved direkte valg i stedet for en statsminister, der udgår fra det største parti. Der skal vælges et rigsråd i stedet for rigsdagen, som skal være meget mindre end den, og erhvervene skal have mulighed for at rådgive rigsråd og førstemanden (DS 1937, p. 183).
Med dette forslag forsøger DS at ophæve partierne og sikre, at de valgte rigsråder og førstemanden er forpligtede overfor deres landsdele, resp. hele befolkningen. Oplagt ser Sørensen Danmark som en organisme, og der er tråde tilbage til stænderforsamlingerne… og til Mussolinis Italien.

Dernæst er temaet 'Hjem og arbejdsplads for bymennesket' (DS 1937, p. 183):

"Det 19. aarhundredes kapitalisme og industri konstruerede den moderne storby, som alle vesteuropæiske folk først var revnefærdigt stolte over, men som vi i dag føler som en forbandelse for baade arbejdere og alle andre samfundslag."
Arbejderne er blevet smidt ud af deres lokale fællesskaber og skal nu beredes en vej tilbage (DS 1937, p. 184): "Det maa derfor blive muligt for byarbejderen at flytte ud paa Danmarks jord. Det må blive muligt for ham at indgaa i et personligt, lokalt gensidigt forpligtende forhold til sin arbejdsgiver." Altså en noget antimodernistisk, organisk og romantisk tilgang med et socialt præg.

Så behandles 'Den danske bonde' (DS 1937, p. 186-187)[49] :

"Bymenesket er i alle forhold kommet længst væk fra den naturlige orden, og derfor skal de største ændringer ske med ham, baade i hans indstilling og med politiske foranstaltninger. Bonden derimod har i meget bevaret et naturligt forhold til sin produktionsverden, et naturligt familie- og arbejdsfællesskab, en nogenlunde ufordærvet opfattelse af personlig frihed og ansvar. Men samtidig er bonden den part, som rammes haardest og hurtigst af de vældige historiske forandringer, vi oplever." Igen en tydelig organisk, antimoderne og romantisk tilgang.

Det næstsidste, femte punkt, der behandles, er arbejdsløsheden, der var et stort problem både for den individuelt ramte og for staten.[50] DS foreslår, at

tariflønninger afskaffes, og at staten får en rolle ift. at igangsætte arbejder (bl.a. byspredning), men også at (DS 1937, p. 187): "Vi mener endvidere, at man fra statens side maa gribe ind i fordelingen af arbejdskraften, saaledes at ikke store grupper unødigt presses ud i arbejdsløshed af andre grupper, som kommer friske – og til billigere pris – andet steds fra. Vi tænker ikke mindst på de byarbejdere og de kvinder, som allerede i 40-aarsalderen presses ud af arbejde af unge fra landet og unge kvinder."

Altså, et klart opgør med den liberale tankegang, noget der kendetegner Det Tredje Standpunkts artikler. Der er spor både af keynsianisme og planøkonomi i ovennævnte tilgang.[51]

Det sidste, sjette punkt, drejer sig om den danske skole (DS 1937, p. 188).

Sørensen begynder med at skildre de to ekstremer, som han ser dem: de grundtvigske friskolefolk på den ene side, og de socialdemokratiske byskolepolitikere på den anden side. Igen er der brug for et tredje alternativ. DS vil ikke have en enhedsskole, hvor flertallet ikke får en studentereksamen, men nærmest står tilbage efter syv år (NB – vi er i 1937). Derimod vil partiet have (DS 1937, p.188): "En skole, som er god nok i sig selv, og som kan have til opgave at opdrage levende mennesker mere end at fabrikere smaa kundskabslys.".

Er der tale om et virkeligt 'tredje standpunkt' ift. skolepolitikken? Næppe; Grundtvig og Kolds ide var jo netop at danne unge mennesker, så denne forfatter ser mere udsagnet som rettet imod den socialdemokratiske enhedsskole.

Og hvad var partiet så?

Lundbak (2003, p. 203ff) anfører, at Sørensen grundlæggende angreb det, der var moderne: rationalisme, Rosseau og parlamentarisk demokrati. Interessant er det, at Sørensen og DS i virkeligheden går imod den italienske fascismes fremadrettethed, og får en nationalromantisk tilgang inspireret af Grundtvig.
Øhrgaard (2016, p. 172) bekræfter, hvad der er anført ovenfor. DS vil i deres selvforståelse. "[…] bekæmpe slaphed og det moralske forfald, […] altså genrejse Danmark," og inspirationen lå i første omgang i Italien[52]. DS ville ikke stå til højre eller til venstre, Sørensen ville et 'Tredje Standpunkt'. Ifølge Øhrgaard (2016, p. 173) blev DS af venstrefløjen kaldt fascistisk, da partiet havde autoritære træk, og højrefløjen så den som næsten socialdemokratisk. Altså alligevel et tredje standpunkt?[53]

Som anført oven for, var partiet ikke imod frie valg, men imod partier og parlamentarisme.

Partiet byggede på en organisk tilgang til politik, folket var centralt og byggende på en korporativistisk tilgang (Gemzøe & Pahuus 2019, p. 44). Man vil kunne argumentere for, at partiet var fascistisk eller i det mindste fascistisk inspireret (fx. Øhrgaard 1916). Blandt andet pga. sin antiparlamentariske tilgang, sin nationale tilgang, og sit ønske om en stærk leder, en 'førstemand'.
Det adskiller sig dog klart fra nazismen ved ikke at være raceorienteret, ved at bygge på en kristen basis og – vigtigt – ikke havde tæskehold som det tyske nazi-partis 'Sturm Abteilungen' (Stormafdelinger eller SA) eller de italienske fas-

cisters 'sortskjorter', der med vold skulle undertrykke modstandere.

På trods af, at Sørensen ofte forsvor nazismen i Danmark, udgav DS et dansktysk sproget dobbelthæfte af Det Tredje Standpunkt, hvor Sørensen indleder med bl.a. at sige (DS 1938 p. 121): "Der er de Danskere, som vil en Fornyelse herhjemme, uden at kopierer Tyskland og uden at efterligne Nationalsocialismen – og saa er der de Tyskere, som virkelig er skabende og positive i Arbejdet for deres Land og Folk."
Dobbelthæftet placerede DS i et tyskvenligt og antiparlamentarisk lys, på trods af Sørensens afsværgning af nazisme i Danmark. Så, hvorfor gjorde Sørensen det? Lundbak (2003, p, 207) argumenterer, at formålet var at gøre tyskerne opmærksomme på DS som repræsentant for det kommende Danmark i stedet for de danske nazister.

De færreste partier og personer står stille, men udvikler sig i forhold til de omgivende forholds forandring. Det gælder også for DS. Partiet gik fra at være antiparlamentarisk i 1930'erne til at stille op til rigsdagsvalget i 1940 (hvor det ikke opnåede repræsentation i Folketinget) til ved valget i 1943 at få tre mandater, det samme som Fritz Clausens danske nazister. De traditionelle partier fik et overvældende mandat til samarbejdspolitiken.

Hvordan passer dette udgangspunkt så til Kaj Munk? Det vender vi os til nu.

Munks Politiske standpunkt [54]

Hvor lå Kaj Munk politisk? Som allerede anført befinder de færreste personer sig på det samme politiske ståsted hele deres liv. Det gælder også for Kaj Munk. Konstanterne er hans nationale sindelag, glæden ved kongehuset, hans store skepsis overfor demokratiet, og en meget stærk fascination af diktaturet som styreform, både i udlandet og i Danmark.

For Kaj Munk var kongen symbolet på Danmark. Allerede i sin novelle fra 1927, 'Naar Kongen kommer', beskrives den fiktive konge – modelleret efter Christian d. X. – positivt: "Kongen var en brav, fornøjelig, ligefrem mand, vant til at klare en Masse Situationer […]" (Munk 1954, pp. 143-153). Og Kaj Munk bevarer sin veneration for kongen hele sit liv. Der er en klar parallel til Sørensen her.

Men når det drejer sig om, hvilken styreform, der er bedst, er Munk meget klar. Munk er fascineret af diktaturet eller et autoritært regime. Det ser man først i dramatikken (fx En Idealist 1923-24, Fru Koltschak 1934, Sejren 1936), men i høj grad også i hans avisartikler og andre prosatekster.
Som Ricardt Riis (2014) bemærker, drejer Munks fascination sig om diktatoren, der er villig til at ofre alt, selv sine venner og sin egen lykke, for at samle og styrke nationen – i dette ideal ligger så kimen til afstandtagen, hvis diktatoren ikke lever op til idealet.

I 1934 foretog Kaj Munk en rejse fra Vedersø til Jerusalem, og skrev undervejs rejsebreve til Jyllands-Posten, der senere blev samlet i bogen 'Vedersø-Jerusalem

Retur'. I flere artikler beskriver han sine indtryk fra de to diktaturstater Tyskland og Italien. I de første kapitler forsøger han at bevare en ironisk distance til Hitler, men er dog imponeret. Til Mussolini er der kun ros. Når Munk er kritisk over for Hitler i årene mellem 1933 og 1939, skyldes det oftest antisemitismen, som Munk ikke kan acceptere – hvorfor han ikke kan betegnes som 'fuldblods nazist'. En kritik af nazismen, som også Sørensen deler.

Hvilken styreform skulle Munks *Danmark* så have? Munk var som anført afvisende over for demokratiet, og han viste i flere artikler, at han ikke var imponeret over de dialoger og forhandlinger, der fandt sted i Rigsdagen, som fx i en artikel i Jyllands-Posten fra april 1933, betitlet 'Rigsdags-Teater':

"Af alle de Komedier, jeg under min Orlov har faaet Lejlighed til at overvære i London, Paris, Berlin, København, Oslo, staar ingen paa Højde med den, der opføres af Medlemmerne i Folketingssalen, naar Det kgl. Teater staar paa Programmet. […] Og under det hele staar der en Mand paa Talerstolen og lirer en Remse af – som en Grammofon, der, ganske uanset, om man agter paa den eller ej, maa løbe fort, til Pladen er udspillet – og se, den trækkes op og en ny Plade paa, og drumdadadrumdadadrum, saa kører vi videre."

Denne kritiske, afvisende holdning til demokratiet fortsatte op i gennem 1930'erne og ind i 1940'erne. Fx udtalte Munk i Ollerup i juli 1940 (Munk a 1940) "Demokratiet ligger paa lit de parade. Jeg er ikke ked at det. Jeg havde ikke haft Børn med det."

Den samme tilgang til demokratiet har Munk i sin Gerlevtale fra august 1940, hvor demokratiet bl.a. betegnes som en rådden frugt, men i denne tale er han åbent kritisk over for Hitler. Hitler levede ikke længere op til det idealbillede, Munk havde af en diktator. (Munk b 1940). I Ollerup havde Munk ikke udtalt sin kritik så tydeligt, som han gjorde i Gerlev. Sørensen har på dette tidspunkt bevæget sig længere hen imod det parlamentariske demokrati jf. nedenfor.

I sin artikel i Jyllands-Posten fra 1941, 'Paaske for vort Folk', fremkommer Munk med en halvhjertet støtteerklæring til demokratiet:

"Jeg har aldrig troet stort paa Demokratiet, men jeg tror endnu ringere paa Slaveriet, hvormed menes, at ingen Mand og ingen Klike skal mod Folkets Ønske komme til at regere det danske Folk. Der vil efter Prøvelserne og Lutringen fremstaa et nyt, næsten ukendeligt Demokrati – ondsindet og smaatskaaret Kritik vil visne bort af sig selv eller dødeligt rammes af Domsmagten, der vil være Brug for alle Hænder, som vil arbejde, og de andre interesserer ingen, med vaagent Sind vil Folket vende sig til sin Kirke for igen at lære baade at knæle og at ofre, den danske Landsoldat vil blive Folkets Kælebarn, Byernes unaturlige Vækst vil ophøre, sunde, børnerige, arbejdsglade Hjem vil løfte det gamle Danmark ungt og leende, og nært sammen med vor Blodsforvandte gennem Aarhundreder, vor kære, stolte Nabo Norge, og Nordens andre Riger vil vi vise Europa Vej til Menneskeværdighed og Fred."

Der er tale om en romantiserende, og ret ukonkret udtalelse; hvordan skal dette

Kaj Munk

nye, næsten ukendelige demokrati se ud? Hvad skal det indeholde? Hvordan opstår det? I sin nytårsprædiken fra 1943 bliver Munk lidt mere konkret og nærmer sig nu de grundrettigheder, han latterliggjorde tidligere (1949, p. 339):
"I skal være tro mod demokratiets gudstemplede Idealer: tving ikke Samvittigheder, øv ikke Vold mod andre Religioner end Voldsreligionerne, skænk hvert Menneske Adgang til ufordrejet Retfærdighed, sky som Pesten Forfølgelse af det Værgeløse".
Demokratiet er nu blevet 'gudstemplet', men manglen på konkret indhold gør sig igen gældende, også da Munk, i forbindelse med rigsdagsvalget i marts 1943, opfordrede til, at man stemte på partiet 'Dansk Samling'. Han skrev bl.a.: "Jeg har savnet et Kongeparti, et Parti over Partierne. Det vilde jeg have givet min Stemme.[…] For ingen dansk Mand eller Kvinde kan blive hjemme denne gang.
Det kan udlægges forkert. Kan vi da ikke stemme paa et af de 4 gamle Partier, ligegyldigt hvilket? Nej. For de har opgivet det Folkestyre, der maa være vort umistelige Eje, saa sandt det er vort og dansk." I hele brochuren nævnes ikke noget positivt ved demokratiet, udover at det er dansk og 'vores', teksten gør et opportunistisk indtryk, hvad Sørensen også bemærker.

I sit takkebrev til Munk for sit bidrag til DS´s valgpjece, dateret 18. marts 1943, fortæller Sørensen Munk, at han har censureret ham ved at fjerne sætningen "og hvad vi end har ment om Folkestyret før og vil mene om det engang igen ……" Denne Sætning vilde efter min Mening [Sørensens] udlevere baade Dem og Dansk Samling til de mest hadefulde Beskyldninger for Nazisme og opportunistiske Forbindelser med Folkestyret", hvad Sørensen har ret i, da den tydeligt viser, at Munk ikke har vendt sig fra det autoritære til det demokratiske.

Kaj Munk og Arne Sørensen

Som det forhåbentligt fremgår af det ovenstående, gennemløb både Kaj Munk og Arne Sørensen en udvikling over årene. Skrevet noget karikeret begyndte Munk som konservativ, blev forblændet af fascisme og nazisme, for at ende som en form for 'blød fascist', eller i hvert fald meget kritisk over for demokratiet (Dosenrode 2015).
Sørensen begyndte som socialdemokrat, blev antiparlamentarisk fascist, så parlamentarisk og år efter krigen igen socialdemokrat (Lundbak 2003)[55]. Disse udviklinger er med til at forklare deres samarbejde.

Der var ikke tale om 'kærlighed ved første blik', da Sørensen i 1936 skrev til Kaj Munk for at bede om et bidrag til et nyt, kommende tidsskrift 'Det Tredje Standpunkt'. Sørensen forklarer, at (AS 24. juli 36): "Grundlaget vil blive bundetheden, ansvaret og viljen som i de konservative

kulturidealer, men løsnet fra disses historiske begrænsninger.
[…]. Hovedsynspunktet vil blive kristendommens som en historisk realitet, der i verden, ikke er noget "ved siden af", som visse mennesker efter behag kan vælge." […]. Politisk gaar vi ud over de bestaaende partier, og her vil tidsskriftet sandsynligvis komme til at arbejde sammen med en ny politisk sammenslutning, der skulle komme til verden i løbet af efteråret. Det skulle blive en "Dansk Samling" ud fra vore muligheder og forudsætninger. Hverken den tyske nationalsocialisme eller den unge konservatisme vil kunne magte det, som skal gøres politisk med den danske nation."

Kritikken af nazismen har ikke glædet Munk, og han svarede, jf. Sørensens brev til Munk, negativt, og kaldte Det Tredje Standpunkt for "mosetaaget". Sørensen spørger Munk om han i virkeligheden er konservativ, og slutter med følgende salve (AS 28.8.1936): "Imellem denne mand med støvler [Hitler] og Deres sarte forfængelighed ligger mit tidsskrift."

Der gik to år, før Munk sendte Sørensen digtet 'Sværg det, Drenge, smil det Piger' et meget patriotisk digt til publikation (DS 1938, p. 228). I mellemtiden havde de to brevvekslet, og Munk accepterede Sørensens ide om at udsende en antologi af hans kronikker mm. der fik titlen 'Himmel og Jord'. Den var først planlagt til at udkomme på Sørensens eget forlag 'Europa-Bøgerne', men det solgte Sørensen til Arnold Busck. Nyt Nordisk Forlag, hvor bogen udkom i begyndelsen af 1938[56] .
Munk skriver i februar til Sørensen og titulerer ham 'religionsstifteren' (AS 11. februar 38). De første konfrontatoriske toner er væk; Munks drilske sprogbrug var i gang, og Sørensen leger med.
I marts har Sørensen besøgt Munk i Vedersø (AS 15. marts 38): "Selvom der nu og da var spidse ting i luften, var der godt at være." - Og Sørensen beklager sig over Munks honorarkrav.

Den 23. december 1938 skriver Sørensen et længere brev til Munk, hvor han beskriver den modstand, han har været igennem i 1938, men at det går, fordi vi tror på miraklernes Gud. "Det er jo saadan, at det er et mirakel i Danmark og i Europa og i Verden, hvis vi på en gang magter en Folkevækkelse og en moralsk Genrejsning og samtidig beholder vores Mulighed for at ære Gud mere end Mennesker. […] Nu ved jeg saa udmærket godt, at De – af en eller anden Grund ikke har accepteret os, som dem, der skal gøre det politisk. Men dette skal og kan ikke skille os ad, idet det er ganske uvæsentligt, hvad De mener om den Ting – og hvad hvilken som helst andre mener om den Ting."

Den fælles kristne forståelse bekræftes altså, men det er tydeligt, at der stadigt er politiske uoverensstemmelser mellem Munk og Sørensen. Ordkløverierne fortsætter, og Sørensen er indigneret over et angreb, Munk har rettet mod de små partier, deriblandt DS, i Jyllands-Posten, hvor de små partiers førere kritiseres. Munk beskyldes af Sørensen for at være en af dem, der venter og ser, før de tilslutter sig det nye… (AS 26. maj 1939): "Med Dem forholder det sig nemlig saaledes, at for hver Dag, der gaar, bliver det mindre risikabelt at tilslutte sig det nye – eftersom vi andre gør arbejdet for Dem og andre forsigtige Borgere".

Mundhuggeriet fortsætter i talrige breve,

men efter Danmarks besættelse ændrer tonen sig. Munk og Sørensen mødes ofte, og i februar 1941 (AS 11. februar 1941) foreslår Sørensen, at 'Det Tredje Standpunkt' får lov til at genbruge udvalgte artikler skrevet af Munk og publiceret i Jyllands-Posten. Både Munk og redaktør Hans Hansen på Jyllands-Posten indvilger.
Ifølge Lundbak (2001, p. 311) var Sørensen ved årsskiftet 1940/1941 kommet til den erkendelse, at tiden ikke var moden til at arbejde for et alternativ til den siddende regering. Men med Lundbaks ord (2001, p. 314): "[…] kviede [Sørensen] sig ved at udstede en blankocheck til politikerne. Han fremstiller besværgende forholdet mellem konge, folk og politikere som fundamentalt ændret i besættelsessituationen. "Før den 9. april stod både kongen og folket i skyggen af partierne. I dag er det omvendt.""

I løbet af 1941 er der tæt kontakt imellem Munk og Sørensen. Både i form af artikler og digte fra Munks hånd, men Munk selv er også interesseret i at skabe aktiviteter for de unge i sit sogn i DS-regi, og Sørensen (AS 10. april 1941) foreslår både terrænsport for mænd[57], og også en arbejdslejr for kvinder, i lokalområdet; 25-30 piger fra byen, der skulle hjælpe med på landet – det passer fint til ideologien om at bringe byboerne ud på landet jf. ovenfor. Lise Munk skulle så finde familier, der havde brug for hjælp, og Munk skulle holde et par foredrag.

Den 26. maj 1941 fremsender Sørensen følgende til Munk, som Sørensen har modtaget fra Udenrigsministeriet: "FORTROLIGT. PRIVAT FOR REDAKTIONERNE.

Et Digt i Jyllands-Posten den 24. maj, "Nu kræver Danmark af os, vi er stærke" af Kaj Munk, maa ikke optrykkes i den øvrige Presse. UDENRIGSMINISTERIETS PRESSEBUREAU (med stempel)."[58]
Det er hér censurproblematikken og modstanden for alvor begynder. Et par måneder senere (AS 14. juli 1941) beretter Sørensen om, at DS har fået en '"Første advarsel gennem kontorchef Eskelund i Udenrigsministeriet, vi anses for 'opvigleriske', og hvis ikke vi bliver skikkelige, ser de danske Myndigheder sig ikke i Stand til at beskytte os."
Desuden faar jeg Sagsanlæg fra det offentlige for at have udgivet la Cour – Claus Eskildsen har faaet Taleforbud". To måneder senere meddeler Sørensen (AS 21.juli 1941) at Munks 'opråb' om ikke at sende flere frivillige danske soldater til Finland, er blevet beslaglagt, af de danske myndigheder.[59]

I 1941 blev Sørensen idømt 60 dages hæfte for at have publiceret en artikel skrevet af Vilhelm la Cour[60], der blev idømt 80 dages hæfte for sin artikel, der på overfladen handler om Napoleon, men slet skjult var om Hitler (Lundbak 2003, p. 214).

Samarbejdet mellem Munk og Sørensen fortsatte fremover. I 1943 var der valg til rigsdagen, og Sørensen opfordrede Munk til at stille op for DS (AS 9. februar 1943), hvad Munk ikke gjorde, men som ovenfor anført skrev Munk en opfordring til at støtte DS. Ved valget i 1940 havde DS forsaget totalt. Men i 1943 blev partiet valgt ind i Folketinget med 3 mandater[61].

Faktum var, at de gamle partier skummede fløden, og at danske nazister og DS

hver især fik omkring 2% af stemmerne. Resultatet var altså skuffende.

Opsamling

Denne artikel satte sig for at opridse forholdet mellem Kaj Munk og Dansk Samling, dog primært partiets leder Arne Sørensen, da det hidtil har været underbelyst.

Der er tale om to personligheder, der havde en stor fællesmængde af værdier:
1) de var begge kristne og mente, at kristendommen var central for Danmark og det danske folk.
2) Danmark og folket blev set som en organisme.
3) De var i bund og grund 'anti-modernistiske', besjælet af en romantisk vision om det sunde liv på landet (jf. Kaj Munks slager 'Sæt Grammofonen i staa min Ven').
4) De var modstandere af den tyske besættelse og bekæmpede den aktivt.

Der hvor vandene skilte dem var med henblik på, hvilken styreform, der burde fremherske.
Korrespondancen i Kaj Munk Forskningscentrets arkiv, Kaj Munks skuespil og artikler viser her en udvikling fra et udgangspunkt, hvor de to i mangt og meget var enige fx ift. demokratiets fallit, men hvor Sørensen langsomt, efter den tyske besættelse af Danmark i 1940, bevægede sig hen imod demokratiet og blev demokrat, hvorimod Munk forblev 'ikke-demokratisk'. Førte det til et brud?

Nej, da der blev erklæret undtagelsestilstand 29. august 1943 gik Sørensen under jorden, deltog aktivt i modstandskampen og blev medlem af Frihedsrådet (Lundbak 2003 pp. 218-219). Og Munk blev også aktiv i modstandsbevægelsen.
Sørensen fortæller, at han og Munk skulle til at planlægge modtagelser af våben og personer fra det engelske Special Executive Service (SOE).

Sørensen (1946 intet sidetal):
"Til sidst vil jeg som et enkelt Kuriosum aftrykke et Brev fra Kaj Munk, der tilsyneladende handler om en mand, der skal på Jagt. Det er imidlertid noget andet. Det er en mellem Kaj Munk og mig aftalt Kode, der betyder, at den Mand, som kommer for at aftale en Modtagelsesplads og et Nedkastningshold for engelske Våben, skal være velkommen"

I et af sine sidste breve til Munk skriver Sørensen (AS 29. juli 1943): "Tak for sidst i Vedersø og for Deres brev i dag. Jeg lader Jagtindbydelsen gå videre."
Så samarbejdet om at befri Danmark fortsatte, og var stærkere end deres uenighed m.h.t. demokrati eller ikke-demokrati.

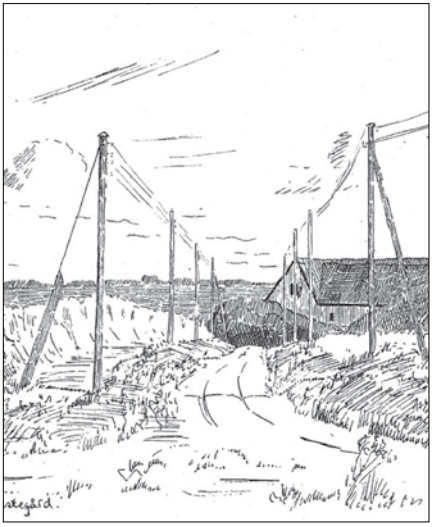

Referencer

Det Tredje Standpunkt, årgangene 1936-1945, Det Tredje Standpunkts Forlag

De Grand, Alexander: Fascism and Nazism: https://www.encyclopedia.com/international/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/fascism-and-nazism, tilgået 23. september 2020

Dosenrode, Søren (red): Freedom of the Press – on Censorship, Self-censorship and Press Ethics, Nomos Verlag, 2010

Dosenrode, Søren: Hvad sagde Kaj Munk egentligt i Ollerup? Munkiana nr. 40, 2009

Dosenrode, Søren: Kaj Munk, Folkekirken og Modstanden under Besættelsen, i Dosenrode, Søren, Iversen, Hans Raun og Lodberg, Peter: Kaj Munk og teologien, 2014

Dosenrode, Søren: Kaj Munks politiske ståsted – en mand i en ekstrem tid, i Dosenrode, Søren (red.): Kaj Munk – Manden og Værket, 2015

Dosenrode, Søren (red.): Kaj Munk – Manden og Værket, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2015

Dosenrode, Søren; Iversen, Hans Raun og Lodberg, Peter: Kaj Munk og teologien, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2014

Fascism https://www.britannica.com/topic/fascism tilgået 24. september 2020

Gemzøe, Anker og Pahuus, Mogens: Kaj Munks digtning og livssyn, Aalborg Universitetsforlag, 2019

Høgh, Jon og Behrens, Carl P. (red): Vedersø-Lolland Retur, Bollerup Boghandels Forlag, 2014

Lund, Joachim (red.): Partier under pres – demokratiet under besættelsen, Gyldendal 2003.

Lundbak, Henrik: Fra provokation til modstandskamp – Dansk Samling 1941-1945, Frihedsmuseets Venners Forlag Fond, 1995

Lundbak, Henrik: Staten stærk og folket frit – Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-1947, disputats, Museum Tusculanum, 2001

Lundbak, Henrik: ” Her må vi holde vor sti ren” i Lund Joachin 2003

Munk, Kaj: Naar Kongen kommer (Munk (1927), i Med Sol og megen glæde. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck. 1954

Munk, Kaj: En Idealist (1923), gengivet i Nøjgaard, Pilatus og andre Skuespil, Nyt Nordisk Forlag, 1949

Munk, Kaj: Fru Koltschak 1934, gengivet i Nøjgaard, Pilatus og andre Skuespil, Nyt Nordisk Forlag, 1949

Munk, Kaj: Rigsdags-Teateret. Jyllands-Posten, 2. april 1933

Munk, Kaj: Sejren (1936), gengivet i Nøjgaard, Cant og andre Skurspil, Nyt Nordisk Forlag, 1949

Munk, Kaj: Paaske for vort Folk, i Jyllands-Posten, 13. april 1941

Munk. Kaj: Olleruptalen (1940, a), gengivet efter provst Faurskov Laursens referat, gengivet i Dosenrode 2009

Munk, Kaj: Gerlevtalen (1940 b), gengivet i Nøjgaard, Prædikener, Nyt nordisk Forlag, 1949

Møller, Per Stig: Munk, Gyldendal, 2. oplag, 2000

Nazism: https://www.britannica.com/event/Nazism tilgået 24. september 2020

Nielsen, Svend Aage: Kaj Munk in and between the World Wars-Official and Political censorship i Dosenrode, Søren (red.): Freedom of the Press – on Censorship, Self-censorship and Press Ethics

Ottosen, Niels Jagd (red.): Kaj Munk som vi kendte ham, E. Zinglersens Forlag, 1946) Bogen er ikke pagineret eller opdelt i egentlige kapitler)

Riis, Ricardt: Kaj Munks syn på Hitler, i Høgh, Jon og Behrens, Carl P. (red.): Vedersø-Lolland Retur, Bollerup Boghandels Forlag. 2014

Sørensen, Arne: Det Moderne Menneske, København, 1936

Sørensen, Arne: Kapitel i Ottosen, Niels Jagd (red.): Kaj Munk som vi kendte ham

42 De tre vigtigste nyere bidrag om Kaj Munk er Møller 2000, Dosenrode (red.) 2015 og Gemzøe og Pahuus 2019

43 Det centrale bidrag om Sørensen og DS er Lundbaks disputats om Arne Sørensen 2001, men også sammes bog fra 1995 (der i et vist omfang indgår i disputatsen), og hans kapitel om Dansk Samling 2003 er læseværdige

44 For eksempel er der 'kun' henvisninger og ingen analyse af forholdet mellem Munk og Sørensen / DS i Lundbaks disputats om Dansk Samling fra 2001, eller i Møllers værk om Kaj Munk fra 2000. Det samme gælder Lundbaks i øvrigt fortrinlige analyse af Dansk Samling fra 2003, og også den antologi Dosenrode redigerede fra 2015

45 Brevene citeres AS (for Arne Sørensen), dato og år. Det er en svaghed, at KMF ikke besidder kladder til Munks svar, men disse fremgår oftest af Sørensens efterfølgende svar

46 Partiet eksisterer stadigt https://dksamling.dk/

47 Det citeres herefter (DS, årgang, pagina)

48 I citaterne bruges den skrivevis af Sørensen anvendte. Nogle gange skrev han substantiver med stort, andre gange med småt

49 I 1930 bor næsten 1,5 millioner personer i landdistrikterne, https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=4576&sid=bef150, p. 15

50 I 1937 lå arbejdsløsheden på omk. 23%, et enormt højt tal https://www.dst.dk/da/Statistik/bagtal/2009/2009-01-12-Aarbogsarkiv04

51 Keynsianske økonomer mener, at den private sektors beslutninger kan føre til ineffektivitet. De anbefaler aktive politiske tiltag fra den offentlige sektor specielt i nedgangstider og statslig påholdenhed i opgangstider

52 Denne inspiration på trods af at Sørensen manglede Mussolinis dynamiske modanismetro.

53 Korte, læseværdige introduktioner til fascisme og nazisme findes i Encyclopedia Britannica under stikordet Fascism respektive Nazism. De Grand har sammenlignet de to ideologier og opstillet en vigtig typologi

54 Dette afsnit lægger sig tæt op ad Dosenrodes analyse fra 2015

55 Af gode grunde kan man ikke vide, hvilken politisk holdning, Munk ville have haft, om han havde levet 20 år mere

56 Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck var Kaj Munks primære forlag

57 En fin træning til modstandskamp.

58 Der er ikke plads til at diskutere censurproblematikken i dette bidrag. Der henvises til Lundbak 2001, Dosenrode (red.) 2010: Fredom of the Press – On censorship, Self-censorship and Press Ethics, hvor bl.a. Svend Aage Nielsen diskuterer censuren af Munk, og til Dosenrode i Dosenrode, Iversen og Lodberg 2014

59 Der refereres til Dosenrode 2010, hvoraf det fremgår, at censur i de første krigsår, blev udøvet 'præventivt' af Udenrigsministeriets Pressebureau, ikke af den tyske besættelsesmagt. I sit brev af 27. juli 1941 beskrives Sørensens samtale med Udenrigsministeriets direktør, Svenningsen og kontorchef Eskelund, hvor de argumenterer for, at det er bedst for Danmark, at Sørensen og Munk holder mund. Sørensen var efter mødet til politiafhøring

60 Vilhelm la Cour optræder i mange af Sørensens breve til Munk. La Cour talte kraftigt for modstand under krigen, og udgav – set med officielle danske øjne – provokerende tidsskrifter og pjecer i samarbejde med Sørensen. Lundbak skriver (2003, p. 215): "Samarbejdet med la Cour er den kendteste del af Dansk Samlings provokationspolitik, som især udfoldede sig i 1941 og 1942.". La Cours ovennævnte hæftestraf blev øget fra 80 dage til 7 måneder i 1942, og han blev afskediget fra sin stilling som gymnasielektor (Lundbak 2001, og 2003). 24. juni 1942 skriver Sørensen til Munk om en indsamling til fordel for la Cour. Første mål var at sikre 3 års løn til la Cour ('Længere kan Englænderne vel ikke blive ved med deres dumheder!'). Han beder om Munks støtte til indsamlingen

61 https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/folketingsvalget-1943/.
Det danske Nazionalpolitiske Parti fik 2,1% af stemmerne DS fik 2.2%

Foto: Henny Nørgaard

Foto: Henny Nørgaard

Kaj Munk Selskabet

www.munkiana.dk

Jon Høgh:
Efterårsudgaven nr. 68 4

Søren Daugbjerg:
Johan Winkler - Kaj Munks nederlandske oversætter 6

Brian Young:
Hvordan Kaj Munk kom ind i mit liv 21

Carl P. Behrens:
Kaj Munks profetiske og prækognitive evner 27

Richard Riis:
To pietistiske brokker i Kaj Munks sind 27
Svar til Svend Aage Nielsen

Anmeldelser

Knud Erik Andersen:
Jon Høgh: Mennesker og steder. Vestjysk digterrute. 34
Kaj Munk

Jon Høgh:
På bustur med Kaj Munk Slskabet til vigtige 36
Kaj Munk-destinationer

Forstningsartikler:

Mogens Pahuus: 38
Kaj Munks livsfilosofiske kristendomsforståelse

Ida Gammelmark Bøgh: 46
I kvindens vold. Madonnamotivet i Kaj Munks "Kærlighed"

Søren Dosenrode: 54
Kaj Munk, Arne Sørensen og Dansk Samling

Grafisk produktion: meller.dk